

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
ШЫРАҚБЕК ҚАБЫЛБАЕВ АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНЫ АКАДЕМИЯСЫ

Едресов С.А. Кадацкий С.Н.

ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ
ОҚУ ҚҰРАЛЫ

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ УГОЛОВНО-
ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Костанай 2023

УДК 343.13 (075.8)

ББК 67.411 я73

Е31

Қазақстан Республикасы ІІМ Ширакбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының Ғылыми Кеңесінің басылымына ұсынылды
Рекомендовано к изданию Ученым Советом Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Ширакбека Кабылбаева

Рецензенты:

Заместитель начальника кафедры административной деятельности ОВД, доктор философии (PhD), подполковник полиции Д. Калкаманулы
Заместитель начальника управления дознания Департамента полиции Костанайской области полковник полиции Е. Нурмухамедов

С.А. Едресов, С.Н. Кадацкий. Қылмыстық-процестік заңнаманы қолданудың теориясы мен практикасы \ Теория и практика применения уголовно-процессуального законодательства: оқу құралы \ учебное пособие – Костанай, 2023.- 120 с.

ISBN 978-601-7931-74-2

Оқу құралында автор қазіргі кезеңде криминалистиканы дамыту мәселелерін қарастырады. Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының оқытушыларына, докторанттарына, магистранттарына, жоғары оқу орындарының тыңдаушыларына және практикалық қызметкерлеріне арналған. Материал қылмыстық процестік заңнамасын қолдану мәселелері бойынша әдебиеттерді талдау негізінде баяндалған.

В учебном пособии автором рассматриваются вопросы развития криминалистики на современно этапе. Данная работа предназначена для преподавателей, докторантов, магистрантов, слушателей высших учебных заведений и практических работников правоохранительных органов Республики Казахстан. Материал изложен на основе анализа литературы по вопросам применения уголовно процессуального законодательства.

УДК 343.13 (075.8)

ББК 67.411 я73

Е31

© С.А. Едресов, С.Н. Кадацкий 2023. ISBN 978-601-7931-74-2

МАЗМҰНЫ \ СОДЕРЖАНИЕ

Кіріспе.....	4
1. Қылмыстық процестік заңнамасын жетілдірудің өзекті мәселелері және оны қолдану практикасы.....	6
2. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі процестік нысаны.....	14
3. Қылмыстық сот ісін жүргізуді оңтайландыру мәселелері.....	28
4. Гарантии обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве.....	36
5. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша тергеп-тексеру.....	49
Введение.....	57
1. Актуальные проблемы совершенствования уголовно-процессуального законодательства и практика его применения.....	59
2. Процессуальная форма в уголовном судопроизводстве.....	67
3. Проблемы оптимизации уголовного судопроизводства.....	83
4. Гарантии обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве.....	90
5. Производство по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних.....	104
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі \ Список использованной литературы....	113

Кіріспе

Мемлекеттік және қоғамдық институттардың күш-жігері барлық Конституциялық ережелерде қамтылған елдің Негізгі Заңының жасампаз әлеуетін жүзеге асыруға бағытталуы керек.

Заңнаманы жетілдіру процесінде және құқық қолдану қызметінде Конституцияның үстемдік ету қағидаттарын және ак-ана-ның жоғары деңгейдегі төменгі деңгейдегі актілер нормаларының сәйкестігін ұдайы ұстану қажет. Елдегі заңдылық режимі мен құқықтық жүйенің тұрақтылығын, сондай-ақ қолданыстағы Конституция шеңберінде ұлттық құқықтың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін жүйелі шаралар қажет.

Құқықтық саясатқа кешенді көзқарас мемлекеттің жалпы даму Стратегиясы контекстінде, оның ішінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін нәтижелілік, ашықтық және есептілік қағидаттарында Мемлекеттік басқарудың сапалы жаңа моделін құру бойынша барлық нормативтік-құқықтық базаны жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Сапалы жаңа түрдегі қылмыстық процесті құру қиын міндет. Әр мемлекет дайын рецепттерді қолданбай, оны жеке шешеді. Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі үздіксіз өзгеріп отырады. Бұл процесс жалпы оң сипатқа ие, бірақ заңның кейбір өзгерістері толығымен уақтылы, негізделген, жүйелі болып көрінбейді.

Мәселен, заң шығару практикасында өзге де құқықтық дәстүрлері, құқықтық және әлеуметтік шындықтары бар шет елдердің қылмыстық процестік заңдарының нормалары мен институттарын қарызға алу мүмкіндігі туралы мәселе өзекті болды.

Мемлекеттер алдында қылмыстық әділет саласында бірдей проблемалар туындаған жағдайда (қылмыстың өсуі, қылмыстық әділет саласындағы құқық қорғаушылардың рөлін арттыру, жәбірленушілерді қылмыстардан жеткілікті тиімді қорғау, сот ісін жүргізу мерзімдерінің көлемділігі мен шамадан тыс ұзақтығы, сот қателіктерінің болуы және т.б.), құқықтық интеграция қажет. Сондықтан көптеген елдер ұлттық заңнамалар мен оларды қолдану практикасын үйлестіру және біріздендіру процесіне қосылады. Алайда, ұлттық заңнамаларды жақындастырудың табиғи тенденциясымен мәдени-тарихи дамудың өнімі болып табылатын сот ісін жүргізудің қалыптасқан формаларының рөлін бағаламауға болмайды.

Осыған байланысты шетелдік зерттеушілер сот ісін жүргізудің негізгі принциптері мен тетіктерін өзгертпестен құқықтық аккумуляцияның (жекелеген құқықтық институттарды, рәсімдерді және т. б. қарызға алу) болып жатқан өзгерістері болып табылатындығын нақты түсінуден тұратын мемлекеттердің қылмыстық процесінің теориясы мен практикасының Елеулі проблемасының туындағанын немесе олар қоғамдағы құқықтық көзқарастардың жалпы жүйесінің өзгеруімен байланысты екенін айтады. Батыс Қылмыстық процесін мәдени құбылыс ретінде қабылдау (ауыстыру)

арқылы сот ісін жүргізу тәжірибесін түбегейлі өзгерту, қылмыстық процестің өзіндік мәдени-тарихи моделін бұзу қаупі бар ма?

Заң шығарушының алдында тұрған міндеттерді іске асырудағы қиындықтар, сондай-ақ қылмыстық процестің Заңының бірқатар нормаларын түсінудің екіұштылығы көбінесе қылмыстық процестің доктриналық негізінің қазіргі жағдайына байланысты, оған тиісті назар аудару керек. Қылмыстық процесс құқықтық құбылыс ретінде ғасырлар бойы жұмыс істеп келе жатқан теория мен тәжірибеге ие. Ғылыми ережелерге негізделмеген оны реформалауға жол берілмейді.

Бүгінгі таңда отандық қылмыстық процестің даму бағыттарын анықтау, келесі сұрақтарға білікті, ғылыми негізделген жауаптар беру қажет сияқты:

- отандық бұрыштық процестің тарихи қалыптасқан түрі қандай;
- жалпы әлемдік үрдістерді ескере отырып, келешекте біздің қылмыстық үдерісіміз қандай болуы тиіс;

ҚПК-ге бірінші кезектегі өзгерістер енгізу кезінде қандай мақсаттар мен қағидаттарды басшылыққа алу керек және бұл ретте ел конституциясына қайшы келмей қана қоймай, заңды оңтайлы бағытта реформалай отырып, оның ережелерін дамыту керек.

1. Қылмыстық процестік заңнамасын жетілдірудің өзекті мәселелері және оны қолдану практикасы

Посткеңестік қылмыстық процестік жүйелерін реформалау барысында негізінен айыптау, істі қорғау және шешу функцияларын ажыратуға және одан туындайтын сотты өзіне тән емес айыптау функцияларынан босатуға баса назар аударылды. Нәтижесінде, посткеңестік мемлекеттердің көпшілігінде бірқатар кеңестік қылмыстық процестік ережелерінен (мысалы, соттың қылмыстық іс қозғауы) сәтті құтылу мүмкін болды, және олар әлі де қандай да бір себептермен сақталса, оларды тезірек жою қажеттілігі туралы біртұтас доктриналық пікір бар- ния.

Бірақ айыптау, қорғау және істі шешу функцияларын ажыратуға назар аударып отырып, реформаторлар қазіргі заманғы сенімді процесс функционалды түрде тек аталған қызмет бағыттарына ғана қатысты емес екенін ұмытып кетті. Бұл неғұрлым күрделі іс тақырыбын білдіреді, әсіресе қылмыстық процестік механизмінің «мемлекеттік сегментіне» қатысты. Бұл постулатты ұмытып кету посткеңестік кеңістіктегі «сотқа дейінгі процестік» мәселесін қанағаттанарлық түрде шешуге және посткеңестік мемлекеттердің Қылмыстық процесін «өтпелі күйден» дамыған құқықтық тәртіптерге тән күйге ауыстыруға мүмкіндік бермеді.

Қылмыстық процестің жария-құқықтық сипатқа ие екендігін және сөзсіз шексіз билік өкілеттіктеріне ие мемлекеттің қызметі төңірегінде құрылатындығын ескере отырып, мұнда жалпы Конституциялық деңгейдегі сияқты «биліктің қылмыстық процестік бөлінісі» қажет емес. Басқаша айтқанда, қылмыстық процестегі Мемлекеттік қызмет қатаң белгіленген «институционалдық шектеулерге» ие болуы керек және қылмыстық процеске тартылған мемлекеттік органдардың қандай да бір түрінің институционалдық деңгейі осы типтегі органдарға тән өкілеттіктердің көлемін анықтаған кезде жүйелік функционалдық саралауға ие болуы керек. «Ішкі» (мемлекеттік механизм үшін) «айыптау және қорғау» рухында оның «сыртқы» демаркациясымен бірге болатын процестік функцияларын саралау. Сонымен бірге, біз посткеңестік кеңістікте әлі толық түсінілмеген, бірақ өте маңызды идеяны атап өтеміз: мемлекеттен шығатын қылмыстық процестік функцияларының кез-келген айырмашылығы теориялық тұрғыдан негізделген болады, егер ол тиісті органдардың институционалдық табиғатындағы айырмашылыққа негізделген болса (көбінесе конституциялық деңгейде құқықтық мағынада көрінеді), әйтпесе бұл тек техникалық «міндеттерді бөлу» туралы.

Мәселен, мысалы, ІІМ департаменттер мен бөлімдерден тұрады, олардың әрқайсысы өз функцияларын орындайды, бірақ олардың таралуы сугубо «техникалық» болып табылады, өйткені оның институционалды құрамы жоқ-полиция қызметкері өзінің мәртебесі бойынша полиция болып қалады, ол қызмет ететін департамент қанша шақырылса да.

Егер нақтырақ айтсақ, онда уақытша қылмыстық процестің «мемлекеттік сегменті» полиция, прокурорлық және сот функцияларын шектеу төңірегінде құрылады. Бұл делимитация іргелі болып табылады, өйткені қатаң айтқанда, қылмыстық процесте басқа мемлекеттік функциялар болмайды. Бұл ретте, осы функциялардың аражігін ажырату полицияның, прокуратураның және соттың процестік өкілеттіктерінің көлемін тек оң мағынада ғана емес, сондай-ақ олардың құзыретінің теріс мағынада шектелуін, яғни олар жасай алмайтын және қабылдай алмайтын әрекеттер мен шешімдерді айқындайды.

Міндеттеріне қоғамдық тәртіпті күшпен қолдау кіретін атқарушы билік бөлімшелерінің бірінің өкілі болып табылатын полицияның функциялары қылмыстық процесте тек қана: а) қылмыстық әрекеттің физикалық жолын кесу және б) гипотетикалық қылмыстар туралы докторлық мәліметтерді білікті жинау. Бұл ретте, аталған функциялардың біріншісі орындалған кезде ғана полиция жеке тұлғаның конституциялық құқықтарын (бұл жағдайда дене бостандығына) сағатпен есептелетін өте қысқа уақытқа шектеуге құқылы. Жинау кезінде полицияда мұндай құқықтың дәлелі жоқ. Сонымен қатар, полицияның қылмыстық процестік қызметі қатаң мағынада заңдық қызмет емес, яғни заңды қолданумен, оны түсіндірумен және т. б. Полиция қызметкері Заңгер емес, детектив бола отырып, «құқықты қолданбауы» керек, бірақ қылмыстық процестік заңының тиісті бөлімі немесе тіпті Заңның орындалуында тиісті ведомство шығарған «полиция шендеріне» арналған арнайы нұсқаулық орындайтын нұсқаулықты қатаң сақтауы керек.

Мұндай жағдайда полицияның қылмыстық процестік әрекеті («күштік» ведомство ретінде) полицияда мынадай құқықтар мен өкілеттіктердің болмауымен ұштасатын қатаң функционалдық шеңберге енгізілген жағдайда ғана парасатты азаматтар үшін тиімді және қауіпсіз болуы мүмкін екені анық болады: а) кез келген құқықты өз бетінше қолдану құқығы бостандықты шектеу нысандары немесе басқаша айтқанда, «процедуралық мәжбүрлеу шаралары» («балама» деп аталатындарды қоса алғанда), сағатпен есептелетін қысқа мерзімді полиция қамауынан басқа; б) жеке тұлғаның іргелі (конституциялық) құқықтары мен бостандықтарын шектей отырып, дәлелдемелік немесе кез келген өзге де ақпаратты жинау бойынша тергеу және оларға ұқсас іс-әрекеттерді дербес жүргізу құқығы; в) полиция тергеу жүргізетін заңмен тыйым салынған іс-әрекетті, ресми қылмыстық-құқықтық бағалауды, яғни, басқаша түрде беру құқығы айта кетейік, іс-әрекеттің құқықтық-құқықтық біліктілігін дербес жүзеге асыру және осы мәселе бойынша қандай да бір ресми құқық белгілейтін актілерді жасау құқығы, олар қалай аталса да.

Біз атап өтетін **прокуратураның функциялары** полицеймен салыстырғанда прокурордың жоғары институционалдық мәртебесімен анықталады – кейде Конституциялық-құқықтық деңгейі бар мәртебе. Кейбір қылмыстық процестік жүйелерінде (Франция, Италия және т.б.) прокурор тіпті «магистрат» ретінде қарастырылады, яғни судья болмаса да, бірақ

соңғысымен бірге бірыңғай магистратура корпусына кіретін және осыған байланысты институционалдық Тәуелсіздік дәрежесіне ие адам. Қалай болғанда да, прокурор енді «детектив» емес, құқық қолдану, құқық нормаларын түсіндіру, қылмыстық қудалауда қоғамдық мүдделердің болуын немесе болмауын бағалау, қылмыстық процесс барысында мемлекет пен қоғамды ұсыну және т. б.

Прокурордың қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі процестік барысындағы қылмыстық процестік өкілеттігі (сот ісін жүргізуде ол - айыптаушы) оның дәлелдемелік ақпарат жинау жөніндегі неғұрлым заңдық емес (техникалық) функциялары бар полиция мен құқық қолдану шыңында тұрған сот арасындағы «сүзгі» рөлімен айқындалады. Бір жағынан, прокурор полицияны тергеудің тиімділігі, қоғамдық мүдделерді қорғау, жеке құқықтардың кепілдіктері тұрғысынан бақылайды (кеңестік-посткеңестік процессуалдық тілмен айтқанда, оны «қадағалайды»). Екінші жағынан, ол полиция жинаған ақпаратты «рәсімдейді» және «заңдастырады» және істі сотқа беру туралы мәселені шешеді. Бұл прокурор іс-әрекетке ресми қылмыстық-құқықтық баға береді (полиция тергеуінің нәтижелері бойынша және оны ескере отырып), яғни оны материалдық қылмыстық құқық нормаларына сәйкес саралайды. Ол «қылмыстық қудалаудың баламаларын», соның ішінде қылмыстық-құқықтық медиацияны және т. б. қолдануды бастауға құқылы. Бұл ретте прокурордың ресми айып тағумен ұштасқан полиция тергеу материалдарын» заңдастыру «және» процестендіру іс мәні бойынша қарау үшін сотқа берілген кезде түпкілікті де, сондай-ақ прокурор тиісті бұлтартпау шарасын қолдану немесе тиісті тергеу әрекетін жүргізуге рұқсат алу үшін сотқа жүгінген кезде аралық сипатта болуы мүмкін.

Соттың функциялары сот билігінің конституциялық-құқықтық мәртебесімен анықталады, бір жағынан жеке тұлғаның құқықтары мен өзіндік құқықтарының кепілі болуға арналған, екінші жағынан-барлық құқықтық дауларды терезе арқылы шешудің жалғыз құралы болып табылады. Техникалық тұрғыдан алғанда, соттың қылмыстық процесінде өкілеттіктер көбінесе оң (белгілі бір толық құзыретті анықтау арқылы) емес, теріс (оған институционалдық сипатына байланысты полиция мен прокуратура орындауға құқығы жоқ функцияларды жүктеу арқылы) белгіленеді. Басқаша айтқанда, егер тиісті әрекет, айталық, телефон арқылы сөйлесуді тыңдау немесе тұрғын үйді тінту қылмыстық әділет жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін өте қажет болса, бірақ бұл ретте полиция да, прокуратура да азаматтардың жеке өмірге немесе тұрғын үйге қол сұғылмаушылық құқығын өз бетінше шектеуге құқылы емес (әйтпесе біз «полиция мемлекетінде» боламыз), бұдан шығудың жалғыз жолы-бұл өкілеттікті сотқа жүктеу. Егер қылмыстық Әділет жүйесі үшін, айталық, сараптама жүргізу үшін қажетті әрекет ешкімнің конституциялық құқықтарын шектеуді талап етпесе, онда сотқа «сараптамаларды санкциялау» және т. б. түріндегі қосымша функцияларды жүктеуге ешқандай негіз жоқ.

Мұндай жағдайда, егер біз тек сотқа дейінгі тергеу қарастыратын болсақ және қылмыстық істерді мәні бойынша шешу мәселелерін қозғамайтын болсақ, онда бұл анық болады:

Біріншіден, кез-келген дамыған заманауи қылмыстық процестік жүйесінде соттың айрықша өкілеттіктеріне мыналар жатады:

а) «баламалы бұлтартпау шаралары» деп аталатындарды қоса алғанда, бас бостандығын шектеудің кез келген нысандарын қолдану туралы немесе кеңестік-посткеңестік терминологияны пайдалана отырып, адамның кез келген құқықтары мен бостандықтарының қандай да бір шектеулерімен (қамауға алудан мәжбүрлеп әкелуге дейін) ұштасатын «Қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларын» қолдану туралы шешімдер қабылдау (жазылу жоқ жерде, кепіл және т. б.);

б) жеке тұлғаның функционалдық (конституциялық) құқықтары мен бостандықтарын шектеумен ұштасатын дәлелдемелік немесе кез келген өзге де ақпаратты (олар ресми түрде аталса да) жинау бойынша тергеу және оларға ұқсас іс-қимылдарды жүргізуге рұқсат беру.

Бұл нормативтік мәтіндерді казуистік түсіндіруге немесе ұлттық қылмыстық процестік терминологиясын «жонглирлеуге» емес, соттың жеке құқықтар мен бостандықтардың кепілі ретіндегі конституциялық-құқықтық рөліне негізделген сот билігінің осы өкілеттіктері қазіргі құқықтық тәртіпте «алдын-ала сот бақылауы» (сот бақылауы) деп аталатын шектермен анықталады;

Екіншіден, мемлекет пен сотқа дейінгі процестікке қатысушы жеке тұлғалар арасындағы кез келген құқықтық дауларды сот та шешуі тиіс, бұл су-дебную қорғау құқығының («судьяға қол жеткізу» құқығы) іргелі қағидатынан туындайды. Бұл ретте, полиция тергеуі «континентальды рухта» неғұрлым күрделі және ресімделген болса, оны жүргізу барысында ресми процестік шешімдері неғұрлым көп қабылданса және ресми процестік актілері жасалса, процеске қатысушылардың сотқа шағымдану жөніндегі корреспонденттік құқықтары соғұрлым кеңірек болуы тиіс. Бұл жерде соттан тыс процестік шешіміне шағымдану құқығын беру «судьяға қол жеткізу құқығы» қағидаты арқылы дәл бағалануы керек екенін түсіну маңызды. Егер, мысалы, сол немесе басқа полиция-прокурорлық шешім істі сотқа беруге, істің сот талқылауына қарай қозғалуына бағытталған болса, онда оның жеке сот шағымына рұқсат берудің мағынасы жоқ - бұл тек соттың тиісті айыптаудың мәні бойынша қарау процесін кешіктіреді. Егер шешім, керісінше, сот талқылауын жүргізу үшін сотқа кіруге «тыйым салса», онда ол сөзсіз сотқа шағымдануға тиіс, әйтпесе адам сот арқылы қорғау құқығынан айырылады.

Біршама өзгеше жазықтықта тағы бір заңдылық бар: полицияға гипертрофиялық функцияларды ұсынатын, мысалы, су-дебный бақылауы а priori әлі де «бастапқы» күйде болатын бұлтартпау шараларын қолдану бойынша қылмыстық процестік жүйелері «өтемақы» ретінде сотқа

шағымдану үшін барабар мүмкіндіктер беруі керек тиісті полиция әрекеттері мен шешімдері.

А priori сот бақылауының дамуымен «сот шағымы «мағынасын жоғалтады және» алдын ала сот бақылауы» қатарында қабылданған тиісті сот шешімдерін жоғары тұрған соттардың инстанциялық қайта қарауына жол береді. Бұл өте қысқа және схемалық баяндамада «кейінгі сот бақылауы» (a posteriori сот бақылауы) деп аталатын шектеулерді анықтауға арналған негізгі теориялық тәсілдер, оларды қамтамасыз ету қажеттілігі сотта қылмыстық процесте жаңа функциялар мен міндеттердің пайда болуына әкеледі.

Жоғарыда соттың қылмыстық процестегі осындай функциялары туралы айтылды, олар әмбебап деп санауға болады, өйткені олар mutatis mutandis-ке барлық дамыған заманауи құқықтық тәртіптерге тән, соңғылары Тарихи континентальды немесе англо-саксондық процестік дәстүрін ұстанғанына қарамастан. Қылмыстық процесте сот билігінде әмбебап функциялардың болуы оның барлығына емес, тек кейбір процессуалдық жүйелерге тән арнайы функциялардың пайда болуын жоққа шығармайды. Мұндағы оқулық мысал-Француз «Наполеон» деп аталатын қылмыстық процестік жүйесі, ол сот билігіне, басқалармен қатар, арнайы тергеу судьясы жүргізетін алдын-ала тергеу функциясын жүктейді. Бұл жүйе бір кездері көптеген континенттік құқықтық тәртіптерге, соның ішінде Ресей империясының (сот тергеушісі институты) құқығына үлкен әсер етті, бұл қылмыстық процестің институционалдық шеңберіндегі маңызды кеңестік-посткеңестік деформацияларды түсіндіреді. Алайда, классикалық француз моделін өзгертудің және «тергеу судьясын» «тергеу судьясына» айналдырудың қазіргі тенденциясы полиция мен прокуратураға «тергеу судьясын» тек сот-юрисдикциялық өкілеттіктерді, яғни сот бақылауын сақтай отырып, таза тергеу өкілеттіктерін беруден көрінеді. «Тергеу үстіндегі судья» моделі салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан анағұрлым жан-жақты екені анық және іс жүзінде көптеген елдерге, соның ішінде англо-саксондық процессуалдық дәстүрге тән «сот бақылауы» моделінен айтарлықтай ерекшеленбейді. Азды – көпті маңызды айырмашылық-қарапайым судья жүзеге асыратын «сот бақылауы» моделінде жоқ «судьяның тергеу бойынша» айқын мамандануы.

Сондай-ақ, судьяларда жаңа арнайы функциялардың пайда болуына және сот бақылауының дәстүрлі түсінігінен тыс таза дәлелді салада назар аудару керек. Бұл бірқатар елдердің заң шығарушыларының сот ісін жүргізудің жеделдігі қағидатын және тек сот дәлелдерінің абсолютті катерсіздігі туралы ережені қатаң ұстанумен байланысты мәселелерді шешуге тырысуы туралы. Полиция дәлелдемелері, өздерінің білетіндей, бастапқыда біршама процестік ақаулы болып табылады және қылмыстық процестік дәлелдемелерінің міндеттерін қамтамасыз етуге кепілдік бере алмайды. Сонымен қатар, іс бойынша куәгерлер әрдайым күрделі істің сот талқылауын бірнеше ай күте алмайды, әсіресе егер бұл шетелдік туристер немесе егде жастағы науқастар туралы болса.

Бұл мәселені шешудің тәсілі ретінде көптеген ұлттық құқықтық тәртіптер полиция тергеу барысында дәлелдемелерді сот арқылы бекіту институтын ұсынды, полиция-прокурорлар соттан тергеу барысында бір немесе басқа адамнан жауап алуды сұрайды. Алынған айғақтар жеделдік принципіне сәйкес келетін сот дәлелдемесі ретінде қарастырылады, өйткені адамды полиция емес, сот сұраған. Сот доктары барысында пайдаланған кезде мұндай дәлелдеме сот талқылауын жүргізу кезінде тікелей сот тергеуі барысында берілген айғақтардан еш айырмашылығы жоқ. Қылмыстық процестегі соттың функциялары статикалық емес, динамикалық болып табылады. Бұл ретте олардың динамикасы, әрине, нақты қабылданған қылмыстық процестік жүйесінің функционалдық және институционалдық логикасымен алдын ала белгіленуі тиіс.

Посткеңестік реформаторлар көптеген құқықтық мәселелерді шешіп қана қоймай, жағдайды одан әріубықтыра түскенін мойындау керек, әсіресе екі «параллель» және бір – бірінен тәуелсіз жүйелер-«процессуалдық» алдын ала тергеу және «процессуалдық емес» жедел-іздістіру қызметін құру бөлігінде.

Мұндай жағдайда посткеңестік мемлекеттердің көпшілігі алдында қылмыстық істер бойынша Дос-дебітк процестікдегі соттың рөліне қатысты мынадай стратегиялық міндеттер жүктеледі:

1) қылмыстық-процестік функцияларды (өкілеттіктерді), өзінің институционалдық сипаты бойынша тек қана сот функцияларын және қылмыстық-процестік функцияларды (өкілеттіктерді), тек қана полицейлерді, оның ішінде таза доктриналық деңгейде бастау үшін ажыратуға;

2) қылмыстық істерді тергеу барысында классикалық еуропалық арнада полиция билігі құқықтарының шегін айқындайтын полиция қызметінің «институционалдық шектегіштерін» белгілеу (олар туралы жоғарыдан қараңыз), бұл сот және полисейлік функцияларды ажырату жөніндегі міндетпен тығыз байланысты;

3) қылмыстық істерді тергеу жөніндегі қылмыстық процестік полиция қызметінің өзінің институционалдық сипаты бойынша біртұтас кеңестік текті жасанды бюрократияландырудан және саралаудан бас тартуға, яғни «алдын ала тергеу» және «жедел-іздістіру қызметі», «анықтау» және «алдын ала тергеу» және т. б. аражігін ажыратудан бас тартуға; доктриналық және нормативтік деңгейлерде полиция тергеуінің бірыңғай тұжырымдамасы;

4) жедел-іздістіру іс-шараларының барлық түрлерін «арнайы тергеу құралдары» немесе «арнайы тергеу іс-әрекеттері» процестік констанциясы арқылы, оның ішінде жедел-іздістіру қызметі туралы заңдарды Қылмыстық-процестік кодекстердің (ҚПК)мәтініне енгізу (кодификациялау) жолымен қылмыстық-процестік тінге толық интеграциялау;

5) полиция тергеуі үшін сот бақылауының бірыңғай заманауи стандарттарын көздеуге міндетті.

Аталған стратегиялық міндеттерді шешу кез келген посткеңестік мемлекет үшін өте күрделі мәселе болып табылады, өйткені ол Кеңес

заманынан бері сақталған қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі процестіктің қолданыстағы нормативтік моделін түбегейлі қайта қарауды ғана емес, сонымен қатар посткеңестік заңгерлердің ондаған жылдар бойы қалыптасқан көптеген доктриналық ұсыныстарын өзгертуді талап етеді. Сондықтан жақын болашақта сотқа дейінгі өндірістің Кеңестік-посткеңестік моделін айтарлықтай қалыпқа келтіруге және стратегиялық мәселелерді шешуге негіз дайындауға мүмкіндік беретін жергілікті (аралық) міндеттерді шешуге шоғырландыру қажет. Атап айтқанда, біз сотқа дейінгі өндірістің нормативтік моделін түбегейлі қайта қарауды талап етпейтін келесі шұғыл міндеттер туралы айтып отырмыз:

1) қылмыстық-процестік алдын ала тергеп-тексеру үшін де, сондай-ақ «процестік емес» жедел-ізвестіру қызметі үшін де сот бақылауының түбегейлі бірдей деңгейін қамтамасыз етуге міндетті;

2) жеке тұлғаның іргелі құқықтарын шектейтін кез келген қылмыстық-процестік және жедел-ізвестіру іс – әрекеттері мен шараларына қатысты а priori сот бақылауын көздеу-іс-әрекеттер мен шаралардың «толық стандартты тізімінен» тыс, физикалық қол сұғылмаушылық, жеке өміріне қол сұғылмаушылық, тұрғын үйге қол сұғылмаушылық, хат-хабарлардың құпиясы және т. б. құқығы сотқа санкция беруді талап ететін, ал қорғалатын құндылықтардың көлемін қазіргі заманғы халықаралық-құқықтық түсінуден (сотқа санкция беру критерийі - бұл белгілі бір әрекеттің өзгермелі техникалық процедурасы емес, ол бағытталған объект);

3) ең алдымен, кез келген мемлекеттің «суға қол жеткізу құқығының» іргелі сақталуын қамтамасыз ету міндетін ескере отырып, сот бақылауын оның қазіргі заманғы және ралдық нысандарында көздеуге міндетті;

4) «баламалы» деп аталатындарды қоса алғанда, кез келген бұлтартпау шараларының қолданылуына сот бақылауын қамтамасыз етуге, олар алдын ала полицейлерді ұстаумен ұштасқанына немесе ұшпағанына қарамастан, осыған байланысты кез келген полицейлерді ұстау бұлтартпау шарасын қолданбай бірнеше сағат өткеннен кейін адамды босатуға не әкеп соғуға тиіс (мемлекет негізсіз ұстағаны үшін зиянды өтеуді талап ету құқығымен ұстау) немесе қамауға алуды қоса алғанда, бұлтартпау шарасын қолдану үшін негіздердің болуы туралы мәселені шешу үшін оны сотқа жеткізу.

Қазіргі кезеңде сот бақылауы мен прокурорлық бақылаудың арақатынасын түсіну үшін магистранттар заң ғылымдарының докторы, профессор Л. В. Головкиның Орталық Азия үшін қылмыстық сот төрелігі жөніндегі ЕҚЫҰ ДИАҚБ ІІ сараптамалық форумы үшін арнайы дайындалған «посткеңестік мемлекеттердің қылмыстық процесінде полиция тергеуін жүргізудегі судьяның жаңа рөлі» сараптамалық қорытындысын өз бетінше зерделеуі тиіс 2009 жылғы 15-4 қазанда Ыстықкөл қаласында (Қырғыз Республикасы) өтті [1].

Осылайша, Қазақстанда құқықтық мемлекет салу азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға байланысты мамандандырылған институттарды одан әрі жетілдіруді талап етеді. Адам мен азаматтың

құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесіндегі маңызды тетік адам құқықтары жөніндегі Уәкіл институты болды. Осы мемлекеттік құқық қорғау институтының құрылуы Қазақстандағы демократияның тереңдеуіне ықпал етті. Бұл институтты одан әрі жетілдіру және оның қызметінің тиімділігін арттыру қажет.

2. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі процестік нысаны

2.9-тармақта. Құқықтық саясат тұжырымдамалары [2] қылмыстық сот ісін жүргізудің оңтайлы моделінсіз мемлекеттің тиімді қылмыстық саясаты мүмкін емес екендігі айтылады. Сондықтан, қылмыстық процестік құқығын дамыту перспективалары туралы айта отырып, Республиканың қолданыстағы қылмыстық процестік кодексі негізінен қылмыстық әділет жүйесін қазіргі демократиялық, құқықтық мемлекеттің сипаттамаларына сәйкес келтіргенін атап өткен жөн. Заң шығарушының басты мақсаты адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы конституциялық нормаларды тікелей әрекет ететін, заңдардың мағынасын, мазмұны мен қолданылуын айқындайтын және сот төрелігімен қамтамасыз етілетін деп тануға негізделген қылмыстық процестік заңын қалыптастыру болды. Сондықтан қылмыстық процестік құқығын дамытудың басымдығы адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі қағидаттарын одан әрі дәйекті іске асыру болып қала береді.

Ол үшін қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды тиісінше қолдану мақсатында қылмыстық процестік заңнамасын және жедел-ізвестіру қызметі туралы заңнаманы тиімді қолдануды көздейтін оңтайлы құқықтық тетіктерді әзірлеу талап етіледі.

Қылмыстық істер бойынша процестік заңда белгіленген тәртібі негізсіз айыптау мен соттаудан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адамды заңсыз Айыптаған немесе соттаған жағдайда оны дереу және толық оңалтуды мүлтіксіз қамтамасыз етуге, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстардың алдын алуға, құқыққа құрметпен қарауды қалыптастыруға ықпал етуге тиіс.

Жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыру кезінде азаматтардың заңдылығын, құқықтары мен бостандықтарын мүлтіксіз сақтау маңызды міндет болып табылады. Осыған байланысты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру жүйесін күшейту, жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, жедел-ізвестіру қызметінің құралдары мен әдістерін заңсыз пайдаланғаны үшін жауапкершілікті қамтамасыз ету қажет.

Айыптау және қылмыстық процесте қорғау тараптарының бәсекелестік қағидатын одан әрі дамыту жөнінде шаралар қабылдау қажет.

- Осылайша, қылмыстық процестік құқығын жетілдірудің негізгі бағыттары:
- қылмыстық процестің тиімділігін оңайлату және арттыру, оның ішінде сотқа дейінгі процестік тәртібін оңайлату;
- тергеуге дейінгі тексеруді заңнамалық регламенттеу, оның шегін анықтау;
- қамауға алуға балама бұлтартпау шараларын, оның ішінде кепілді

қолдануды кеңейту үшін жағдай жасау;

- тараптардың татуласуына және келтірілген зиянды өтеуге негізделген қалпына келтіру сот төрелігінің жаңа институттарын біртіндеп енгізу туралы бұйрық;
- сотта қылмыстық қудалау мен айыптау жеке, сондай-ақ жеке-жария тәртіппен жүзеге асырылуы мүмкін қылмыстық істердің санаттарын кеңейту мүмкіндігі;
- алқабилердің қатысуымен сот қарайтын қылмыстық істердің санаттарын біртіндеп кеңейту;
- айыпталушылар мен күдіктілерге ғана емес, жәбірленушілерге, куәгерлерге де қылмыстық істер бойынша білікті заң көмегін көрсету тетіктерін одан әрі жетілдіру туралы шешім қабылдады [2].

Өз ойлауын және іске асырылуын талап ететін қылмыстық процестік мәселелерінің бірі процестік нысаны туралы мәселе болып табылады. Осыған байланысты «қылмыстық процестік нысаны» анықтамасының мазмұнын, оның бірлігі мен қазіргі Қазақстанның құқықтық өрісіндегі дифференциацияның диалектикалық байланысын қарастыру қажет.

Айта кету керек, бұл мәселе пікірталас болып табылады және әлі түпкілікті шешімін таппады. Және бұл негізсіз емес. Бұл мәселенің қатаң заңды аспектісі жоқ. «Азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету бөлігінде процестік нысанын сақтауды талап ету қылмыстық процестің принципі ретінде бекітілуі керек» деген пікір бар [3]. Оның негізінде кейбір таза философиялық категорияларды түсіну жатыр.

«Пішін» және «мазмұн» сияқты санаттарға жүгінейік. Бұл әдіснамалық тәсіл заң әдебиетінде ең көп таралған. Атап айтқанда, Д. К. Канафин былай деп жазады: «жалпы философиялық мағынада кез-келген құбылыстың формасы оның мазмұнымен ажырамас байланыста болатындығын атап өткен жөн. Мазмұны форманы анықтайды, бұл осы қатынастағы ең бастысы. Форма-бұл бірлесіп ұстаудың өмір сүру тәсілі» [3].

Мазмұн кез-келген нәрсеге негіз бола алады, егер ол өзін қандай-да бір формадан айырылғандай анықтаса. Бұл негіз, демек, айырмашылықтары жоқ және кейіннен басқа формаларға ие болуы мүмкін нәрсе. Сондықтан мазмұн бір нәрсеге, соның ішінде пішінге негіз болады.

Бұл негіз мазмұны мен формасы арасында ортақ нәрсе. Ол «өзіндегі форма», «өзіндегі мазмұн», сонымен бірге бір нәрсеге арналған форма және бір нәрседегі мазмұн. Демек, мазмұн әрқашан онымен байланысты форманы алдын-ала бөледі. Бірақ бұл форма мен мазмұн бір-біріне қарсы тұрады дегенді білдірмейді. Мазмұн формаға немқұрайлы қарайды, бірақ бұл немқұрайлылық-бұл формадан айырылып, айналатын негізге ұқсастықтың көрінісі (негіз ретінде).

Осылайша, форма мазмұнды дәл болжайды, өйткені ол өзін бір нәрседен, кейбір мазмұннан айырылған деп санайды және осылайша онымен басқа нәрсе ретінде салыстырылады. Мазмұн, керісінше, тек өзімен

байланысты және басқа нәрсеге беймәлім болу үшін алдын-ала анықталған, бірақ мазмұны формамен байланысты, өйткені ол басқа нәрсе үшін форма ретінде қызмет етеді. Ол формамен басқаша және тәуелсіз түрде салыстырылады, өйткені мазмұны - бұл форма. Сондықтан мазмұн форманы қабылдауы керек, ал форма мазмұнды, мазмұнмен бірдей болуы керек. Осыған сүйене отырып, форма мазмұнды анықтайды, ал мазмұны форманы анықтайды.

Сондықтан:

1. Мазмұны мен формасы-бір-бірін алдын-ала анықтайтын екі тығыз байланысты философиялық категория.
2. Сонымен қатар, мазмұн басқа нәрсе үшін форма бола алады.
3. Мазмұны формасыз мүмкін, бірақ одан тыс.
4. Пішін мағыналы болуы керек.

Гегель "мазмұны формасыз емес, формасы бір мезгілде және мазмұнның өзінде болады және оған сыртқы нәрсені білдіреді" деп атап өтті [4].

Осылайша, жалпы алғанда, Д. К. Канафиннің мәлімдемелері дұрыс және біз оларды бөлісеміз [5].

Осы мәселеге жүгінген бірқатар процессуалистер форма мен мазмұнның арақатынасының негізгі бастапқы мысалы ретінде материалдық (қылмыстық) және қылмыстық процестік құқығының арақатынасын келтірді [6].

Бұл мысал, біздің ойымызша, өте сәтті. Шынында да, Қазақстан Республикасының заңнамасында материалдық құқық нормаларын қолдану қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінен тыс мүмкін емес. Қылмыстық процесс - материалдық құқық нормаларын іске асырудың жалғыз мүмкін нысаны. Сондықтан олар мазмұн мен форма ретінде өзара байланысты. Алайда, өздеріңіз білетіндей, қылмыстық процестік құқығы мен қылмыстық процесс ұғымдары бірдей емес. Дау-дамайға түспей, қылмыстық процестік ісінен туындайтын қылмыстық процесс әлі де көп қырлы екенін атап өтеміз. Бұл құқық нормаларының қатаң заңды формуласымен ғана емес, сонымен қатар тұрақты динамикада болатын мінез-құлық сипатындағы басқа да заңды маңызды шарттармен (мысалы, процестік шешімінің мотивациясы) байланысты. П.С. Элкінд қылмыстық процесс ұғымынан қылмыстық процестік құқығы ұғымына дейінгі жолды ақтауға болмайтынын және қылмыстық процестік құқығынан қылмыстық процеске дейінгі жолды дұрыс деп тануға болмайтынын дұрыс көрсетеді [7].

Сонымен қатар, Д.К. Канафиннің құзыретті органдардың барлық қызметі қылмыстық-құқықтық нормаларды іске асыруға бағытталған деген ұстанымымен келісуге болмайды [5]. Қылмыстық процестің басым бағыттарының бірі қылмыстық құқық нормаларын іске асыру болып табылатыны сөзсіз. Бірақ қылмыстық процесті тек осыған дейін қысқарту дұрыс емес деп санаймыз. Мысалы, қылмыстық процестік нәтижесінде Әкімшілік құқық, Азаматтық құқық және процесс нормаларын қолдануға

болады. Сонымен қатар, жалпы алғанда, қылмыстық процесті материалдық құқық нормаларын іске асыру нысаны ретінде анықтау да дұрыс емес. Сонымен қатар, қылмыстық процесс өзінің өмір сүру процесінде көрсететін тәрбиелік, профи-лактикалық сипатта болуы керек.

Бұрын ұсынылған ережелерге сәйкес, қылмыстық процесс «басқа нәрсе үшін» нысаны болуы керек. Қылмыстық процестің «құрамдас бөліктерінің» бірі оның мазмұны екені даусыз. Бірақ, сонымен бірге, мақсатты мазмұн әрқашан оны жүзеге асыру үшін өз формасына ие болуы керек [5].

Мұндай өзара әрекеттесу кезінде бұл категорияларды динамикада қарастыруға болмайды. Егер олардың әрқайсысы өзгеруі мүмкін болса, онда бір сәтте олар бір-біріне қайшы келуі мүмкін. Пішін оның мазмұнына сәйкес келмейді делік. Мысалы, ҚР ҚПК-де нысан ретінде қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын әрбір адамның өз құқықтары мен міндеттерін, өзі таңдаған ұстанымның құқықтық салдарын білу, сондай-ақ оның қатысуымен болып жатқан процестік әрекеттердің маңыздылығын және танысу үшін оған ұсынылатын іс материалдарының мазмұнын түсіну құқығы көзделген. Осы нысанның мазмұны (іске асыру тетігі) оларды түсіндіру хаттамасын жасау арқылы құқықтар мен міндеттермен танысу мүмкіндігі болып табылады. Аталған құқықтар мен міндеттерді сапалы түсіндіру, сондай-ақ таңдалған ұстанымның құқықтық салдары туралы, сондай-ақ адамның қатысуымен болып жатқан іс-әрекеттердің мағынасын түсіну туралы сөз бола алмайды [8].

Әрине, мұндай формалар мен мазмұндағы қақтығыстар шешілуі керек. Бірақ мазмұн белгілі бір сәтте оның мазмұнына қатысты «ескірген» формадан әлдеқайда озып кететін қарама-қарсы жағдайлар да мүмкін. Бұған ҚР ҚПК-не Енгізілген өзгерістер мен толықтырулар айқын мысал болып табылады, олар сырттай сот ісін жүргізуді кеңейтіп, оның қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңдерінде болуы туралы сөз қозғауға мүмкіндік берді. Алайда, бұл өзгерістердің барлығы дерлік тек мазмұнға қатысты. Осы мазмұнға қызмет ететін форма өзгерген жоқ, осыған байланысты көптеген ережелерде оның мазмұнына сәйкес келмейді, сонымен қатар соңғысына қайшы келеді. Бұл процесс шексіз, бұл өз кезегінде қылмыстық процестің формасы мен мазмұнын шексіз жетілдіруге әкеледі [8].

Алайда, экстремалдар да қауіпті. Нысан ұғымын нысан ұғымына мақсат ретінде ауыстыру қылмыстық процестің мәнін бұрмалайды, қылмыстық сот ісін жүргізудің алға қойған мақсаттарына қол жеткізбеуге ғана емес, керісінше нәтижелерге де әкеледі. Нысанның мұндай абсолюттенуі заңдылық принципін бекітуге ықпал етпейді, қылмыстық процестің тиімділігін төмендетеді. Оның практикалық нәтижесі істің мән-жайын толық және жан-жақты зерттеуге, көрінеу заңсыз және негізсіз шешімдерге негізделмеген шешімдер шығару, қаралып отырған қылмыстық-құқықтық азаптың мәнін елемей болады [5].

Керісінше, заңды процессуалдық нысанды сақтамау да «процессуалдық оңайлатуда» көрсетілген заңдылықты бұзуға алып келеді. М. С. Строгович

«процессуалдық оңайлату-бұл тергеу және сот практикасындағы ең зиянды құбылыс, ол процессуалдық заңмен еркін қарым-қатынаста, оны бұза отырып, заңмен белгіленген процессуалдық нысандарды айналып өтуге тырысқанда, оның мәні процессуалдық формальды емес деген сылтаумен және бұл істі мәні бойынша дұрыс шешу». Процессуалдық форманың мұндай пони-маниясы, басқалармен қатар, оны ең маңызды функциядан алшақтатады, ол ең дұрысы-бұл заңдылық принципін сақтаудың кепілі.

«Мазмұнды» қылмыстық процестік категориясы ретінде қарастырыңыз. Біз қылмыстық процесті бір-біріне қатысты ажырамас байланыста болатын және оның мақсаты мен құрылысын анықтайтын элементтер жүйесі ретінде мойындайтынымызға негізделеміз. Осыған байланысты қылмыстық процесс форма мен мазмұнның бірегей, ерекше бірлігін құрайды [9].

Қылмыстық процестің мазмұны туралы мәселе әлі күнге дейін талқылануда. Құқықтық әдебиеттерді талдау және жалпылау бізге екі негізгі ғылыми тәсілді белгілеуге негіз береді.

Сонымен, М. Л. Якуб [12] және Д.К. Канафин [3] «қылмыстық сот ісін жүргізудің мазмұны оны құрайтын іс-әрекеттердің мақсатты жүйесі және оларды жүзеге асыру процесінде қалыптасатын қатынастардан тұрады» деп санайды [8].

М. С. Строгович қылмыстық процестің мазмұнына басқа, жеткіліксіз анықталған тұжырымдаманы ұсынады – «өз міндеттерін орындайтын тергеу органдарының, прокуратураның және соттың қызметі» [10]. Осындай көзқарасты Т. Н. Добровольская мен П. С. Элкин ұстанады [11]. Мазмұны бойынша олар «тергеу органдарының, прокуратураның және соттың қылмыстарға қарсы күрес саласындағы өздеріне жүктелген міндеттерді жүзеге асыратын қызметі» деп түсінеді. Бұл терминнің басқа түсіндірмелері жоғарыда айтылғандарға ұқсас.

А. С. Түкиевтің пікірінше, оны басқаша түсіндіру дәлірек болып көрінеді. Бірінші позицияны жақтаушылар мазмұны деп қылмыстық процестің барлық қатысушыларының өзіне жүктелген функцияларды іске асыруға, құқықтар мен міндеттерді іске асыруға бағытталған іс-әрекеттерінің толық жиынтығын, сондай-ақ «осыған байланысты туындайтын, қылмыстық процестік заңнамасымен реттелетін құқықтық қатынастардың барлық спектрін» түсінеді. Бұл анықтама қылмыстық процестік қызметінің негізгі элементтерін қоса алғанда, ең толық болып табылады. Осы бапта көрсетілгендердің шешімі ескеріле отырып. ҚР ҚПК-нің 8-і қылмыстық процестің міндеттерін қылмыстық сот ісін жүргізуге барлық қатысушыларды тартпай-ақ елестету мүмкін емес, бірінші көзқарас өте маңызды [8].

Алайда, бұл күмән тудырады. Бірінші топты жақтаушылардың қылмыстық процестік құқықтық қатынастарының қылмыстық процесінің мазмұнына жатқызуы қылмыстық процестік қатынастарын қылмыстық процестік нысанының ішкі мазмұнын сипаттайтын элементтер деп санайтын процессуалдық парақтардың басқа тобының пікіріне қайшы келеді [8].

П. С. Элкінд қылмыстық процестік нысаны қылмыстық процестік құқығының нысаны және қылмыстық процестің нысаны болып бөлінеді [11]. Қылмыстық процестік құқығының ішкі нысаны деп ол құқық нормаларын, сыртқы-нормативтік құқықтық актілерді, ал қылмыстық процестің ішкі нысаны - құқықтық қатынастарды, сыртқы-оларды жүзеге асыру шарттарын түсінеді [8].

Бұл тәсілмен келісуге болмайды. Біріншіден, қылмыстық процестік формасы ұғымының мұндай бөлінуіне жол берілмейді деп санаймыз. Біз «қылмыстық процестің формасы» ұғымын «қылмыстық процестік формасы» ұғымымен сәйкестендірмейміз, өйткені бұл ұғымдар тіпті бір бөлігі мен бір бөлігі ретінде өзара байланысты емес. Қылмыстық процестің нысаны бойынша біз адамзат тарихында орын алған әртүрлі құқықтық формацияларды түсінеміз, онда «қылмыстық процестік қызметі» қылмыстық процестік функцияларының бағыныстылығына байланысты белгілі бір «реңкке» ие болды, яғни. іздестіру, айыптау, аралас және қарсыласу процестері [8].

Мүмкін, кейбір процессуалдық ғалымдар мұндай сәйкестендіруді машинамен жүргізеді. Сонымен, Д. К. Канафин өз жұмысында: «біз қазір қарастырылып отырған категориялық жұптың екінші бөлігінің - қылмыстық сот ісін жүргізу нысанының мағынасын анықтауға жақындағанымыз анық. Процедуралық форманың өзіндік тұжырымдамасын ұсынбас бұрын...» [5]. Мұнда екі түрлі ұғымның — қылмыстық сот ісін жүргізу нысаны мен қылмыстық процестік нысанының сәйкестендірілуі айқын көрінеді.

Екіншіден, қылмыстық процестің ішкі формасы ретінде қылмыстық процестік қатынастарын түсіну көбінесе қате. Бұған дейін бұл пікірді М. Л. Якуб айтқан болатын [12]. Қылмыстық процестік қатынастарын оларды тудыратын көздерден бөлек қарастыру дұрыс емес, сонымен қатар олардың кейбіреулері форма, ал басқалары мазмұны болуы мүмкін екенін жоққа шығару қажет деп санаймыз. Демек, Қылмыстық процестік формасын сыртқы және ішкі бөліктерге бөлу алыпсатарлық және біздің ойымызша формальды болып табылады.

Қылмыстық процестік формасы ұғымын анықтай отырып, біз құқықтық әдебиеттерде оның бір-бірінен ерекшеленетін көптеген түсіндірмелері бар екенін ескереміз, біріншіден, қылмыстық процестік формасының мазмұнын әр түрлі түсіну; екіншіден, қылмыстық процестік формасының белгілі бір компоненттері түсіндірілетін әр түрлі құқықтық терминдер процессуалдық нысаны. Осыған байланысты қылмыстық процестік нысанын зерттеуге арналған жақында жарияланған жұмыстардың бірі оқу құралы қызығушылық тудырады. Д. К. Канафин «сот ісін жүргізудің процессуалдық формасының түсінігі және саралануы» [5]. Онда автор қылмыстық процестік формасының барлық дерлік маңызды және қалыптасқан тұжырымдамаларын егжей-тегжейлі талдайды және өзінің анықтамасын береді: «қылмыстық сот ісін жүргізудің процестік нысаны - бұл қылмыстық процестік қызметін жүзеге асырудың заңмен белгіленген жағдайы, қылмыстық процестік

субъектілерінің өз құқықтарын іске асыратын және оларға заңмен жүктелген міндеттерді орындайтын, осылайша өзара қылмыстық процестік-құқықтық қатынастарда тұратын барлық процестік әрекеттерін жүргізу рәсімін, реттілігін, шарттарын егжей-тегжейлі регламенттейді. осы қызметті де, оны жүзеге асыру барысында қабылданатын шешімдерді де, олардың нәтижелерін де құжаттамалық рәсімдеу» [5].

Жалпы, белгіленген ұстаныммен келісе отырып, қылмыстық процестік формасы ұғымын анықтаған кезде Д.К. Канафин ұғымдардың араласуына және кейбір логикалық емес дәлдіктерге жол беретінін атап өту қажет деп санаймыз.

Ол бұрын профессор М.Л. Якуб ұсынған «жағдай» терминіне негізделген қылмыстық процестік формасы ұғымын анықтауға негізделген. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл термин заңды мазмұнға ие емес. Бір қарағанда, оны жалпыға бірдей түсіндіру, басқалар сияқты, процестік формасы ұғымын анықтау міндеттеріне дәл сәйкес келеді. Сонымен, С. и. Ожеговтың орыс тілінің сөздігінде бұл сөз «біреудің өмір сүру жағдайы, жағдайлары, шарттары» деп түсініледі [13]. Шынында да, процессуалдық форманы анықтауда шешуші терминдер: «шарттар», «уақыт-док», «процедура» және т. б. Д. К. Канафин берген тұжырымдамаға қатысты заңда белгіленген «жағдай» қызмет етеді:

- 1) қылмыстық процестік қызметін жүзеге асыру;
- 2) рәсімді егжей-тегжейлі регламенттеу;
- 3) реттілікті егжей-тегжейлі регламенттеу;
- 4) шарттарды егжей-тегжейлі регламенттеу-өз құқықтарын іске асыратын және оларға заңмен жүктелген міндеттерді орындайтын және осылайша өзара Қылмыстық-процестік құқықтық қатынастарда тұратын қылмыстық процесс субъектілерінің барлық процестік әрекеттерді жүргізуі;
- 5) осы қызметті де, оны жүзеге асыру барысында қабылданатын шешімдерді де, олардың нәтижелерін де құжаттау тәсілдерін егжей-тегжейлі регламенттеу [8].

Ұсынылған анықтаманы талдау бізге кейбір қорытындыларға негіз береді. Қылмыстық процестік ісіне жоғарыда келтірілген 2-5-тармақтың мазмұны кірмейді деген әсер бар және бұл сәйкес келмейтін үкім ретінде ұсынылады.

Сонымен қатар, эпистемологиялық тұрғыдан «параметр» термині зерттелетін объектіні, оның өмір сүру жағдайларын қоршап тұрған галоды білдіреді. Бұл терминнің этимологиясы соншалықты кең, ол объектінің шарттары мен басқа сипаттамаларын ғана емес, сонымен қатар оның мәніне тікелей немесе жанама әсер етпейтін факторлардың жиынтығын ғана емес, сонымен бірге таным сәтінде объективті түрде қатысады. Бұл терминнің эпистемологиялық мәнін өз ұстанымына қарай тарылту оны тым еркін түсіндіру болар еді [8].

Сондықтан, А. С. Тукиевтің пікірінше, мұндай екі жақты түсіндіруді алып тастау керек және қарастырылып отырған тұжырымдаманың

анықтамасын келесідей түрде ұсыну керек: «қылмыстық процестік нысаны-қылмыстық процестік қызметінің заңмен белгіленген құқықтық жүйесі және осы қызметтің нәтижесінде қалыптасқан құқықтық қатынастар» [8]. «Заңмен белгіленген құқықтық жүйе» терминімен біз дәстүрлі аспектіте заңнамамен қатаң реттелген қылмыстық процестік қызметін жүзеге асырудың шарттарын, тәртібін (рәсімін) және реттілігін түсінеміз [8].

Қылмыстық процесті саралау мәселесі бойынша бірыңғай, қалыптасқан пікір де жоқ.

Кейбір авторлар қылмыстық процесті кез-келген негізде саралауды жоққа шығарады және барлық қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізудің бірыңғай және міндетті тәртібі бар деп санайды [8]. Бірыңғай қылмыстық процесті мұндай түсіну мынадай теориялық постулаттарға негізделді: қылмыстық қылмыстың бірыңғай ұғымы; қылмыстық процесс қағидаттарының бірыңғай жүйесі; бірыңғай сот-құқықтық жүйе.

Басқа ғалымдар қылмыстық процесті саралау негізінен табиғи процесс деп санайды [8]. Олардың пікірінше, саралау сөзсіз процесс ретінде қылмыстық процестік заңын белгілі бір жағдайға бейімдеуі керек. Бұл бейімделу процедуралық форманы жеңілдету немесе қиындату арқылы мүмкін болады. Осылайша, кейбір авторлар қылмыстық процестік формасын саралауды жеңілдетуді, ал басқалары қосымша процестік кепілдіктерін енгізу арқылы күрделендіруді көрді. «Өндірістің күрделенген тәртібінің кәметке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша айыпталушыларға қосымша процестік кепілдіктер беруде; өздерінің физикалық немесе психикалық кемістіктеріне байланысты өздерінің қорғау құқығын өздері жүзеге асыра алмайтын үнсіз, саңырау, соқыр және басқа адамдардың істері бойынша; сот ісін жүргізу тілін білмейтін адамдардың істері бойынша; адамдардың істері бойынша көрініс табатын ерекшеліктері бар, оларға қатысты медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы мәселе шешілуде» [8].

Ғылыми көзқарастарды талдау бұл авторлар қылмыстық процестік формасын саралаудың негізі ретінде оның сапалық және құрылымдық мазмұнын, оның негізгі, күрделі және қарапайым болып бөлінуін қарастырады деп айтуға мүмкіндік береді.

Дифференциация мәселесі көп қырлы. Дифференциацияның негіздеріне қатысты даулар оның қажеттілігіне қатысты дау ретінде де әр түрлі. Негізгі сұрақты анықтайық: қылмыстық процестік нысанын саралау, дәлірек айтсақ, қылмыстық істерді тергеу мен қараудың бірыңғай тәртібін саралау қажет пе? [5; 8].

1998 жылы қабылданған ҚР ҚПК сол кезеңге басымдық беруді анықтады. ҚР ҚПК-нан хаттамалық нысанды алып тастау және басқа да аспектілерді, мысалы, құрамдардың жекелеген топтары туралы істерді Елеулі шектеу ҚР ҚПК авторларының Қылмыстық-процестік нысанды біріздендіруге қол жеткізіп жатқанын көрсетті. Осы уақытқа дейін осы мәселе бойынша кейбір терминдердің мазмұнын анықтауға тырысқан жоқ.

Бұл олқылықты жоюға тырысайық.

«Біріктіру» біртектілікке әкелуді білдіреді. Мұны мәселеге қатысты қалай түсіну керек? Әрине, егер басшылық осы ережені ұстанатын болса, онда қылмыстық процестік формасының көптігі туралы айтудың қажеті жоқ. Ол барлық қылмыстық істер бойынша біртұтас болады. Айта кету керек, бұл көзқарас өміршең емес. Сонымен, ҚР ҚПК-де жеке айыптаудың болуы қылмыстық процестік нысанын саралаудың қандай да бір дәрежесі туралы айтып отыр. Бұл жерде сараланған қылмыстық процестің болуына қатысты дауға назар аударудың қажеті жоқ деп санаймыз. Саралау негіздері, оның дәрежесі және көрсетілген негіздер бойынша саралау негізінде өндірістің өзі көп көңіл бөлуге лайық [8].

Бұған дейін қылмыстық процестік нысанын саралаудың негізін оқу-процессуалистер екі топқа бөлді. Бірінші топ қылмыстың қоғамдық қауіптілігі және ол үшін жазалау шарасы сияқты негіздерден тұрды, яғни таза материалдық қасиеттің негіздері, екіншісі-қылмыстық процестік формасының күрделілігі, яғни таза процестік сипатының негізі. Сонымен қатар, оларды бірлесіп қарау бұрын негізді түрде талқыланбаған, өйткені олар әртүрлі оң деңгейлерде. Шынында да, қылмыскерді күткен орасан зор қоғамдық қауіп немесе қатаң жаза міндетті түрде қылмыстық процестік заңын материалдық құқық нормаларын жүзеге асыру кезінде қосымша процестік кепілдіктерін қолданыстағы процестік формасына енгізу арқылы қылмыстық процестің принциптерін қамтамасыз етуге мәжбүр етті, бұл процестің кезеңдері бойынша қылмыстық істің өту жолдарын қиындатады [8].

Осылайша, қылмыстық процестік формасын қиындатудың табиғи процесі жүрді. Немесе, керісінше, әлеуметтік қауіптің шамалы болуы қарама - қарсы құбылысты тудырды-қылмыстық процестің белгілі бір кепілдіктерін, кейде олардың мазмұнын айтпағанда, бүкіл кезеңдерін жою, бұл қылмыстық процестік формасын жеңілдетуге әкелді [8].

- Осы тұрғыдан алғанда, ҚР қолданыстағы ҚПК бойынша өндіріс жүйесін құру принципі қызықты болып көрінеді. Осы Заңның бөлімдері мен тарауларының құрылымын қатаң сақтай отырып, бізде келесі өндіріс жүйесі бар:
- сотқа дейінгі өндіріс, ол өз кезегінде алдын ала тергеу және анықтау түріндегі өндірістерді қамтиды;
- бірінші сатыдағы сотта процестік;
- жеке айыптау істері бойынша процестік;
- заңды күшіне енбеген сот шешімдерін қайта қарау жөніндегі процестік;
- қадағалау сатысындағы өндіріс;
- жаңадан ашылған жағдайларға байланысты өндірісті қалпына келтіру;
- кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша процестік, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті

бар адамдардың істері бойынша процестікді ерекшелеу кіретін қылмыстық істердің жекелеген санаттары бойынша процестік;

- өз кезегінде есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізуді; қылмыстық процесті жүргізетін органдардың қылмыстық істер бойынша шет мемлекеттердің құзыретті мекемелерімен және лауазымды адамдарымен өзара іс-қимыл жасау тәртібі туралы процестікді; бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарды жазасын өтеу үшін беру жөніндегі процестікді қамтитын ерекше процестік олар азаматтары болып табылатын мемлекетте.

Оның ішінде «бастапқы» тәртіпті мынадай процестік құрайды: алдын ала тергеу, бірінші сатыдағы сотта процестік, заңды күшіне енген сот шешімдерін қайта қарау бойынша процестік, қадағалау сатысында процестік, жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты процестікді қайта бастау, сараланған-анықтау, жеке айыптау істері бойынша процестік; кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша процестік кіретін қылмыстық істердің жекелеген санаттары бойынша процестік, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың істері бойынша процестік ерекшеліктері және ерекше процестіктердің бірі - есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу [14].

Осындай өндіріс жүйесін құру кезінде заң шығарушы саралаудың қандай негіздерін басшылыққа алғанын анықтауға тырысайық. Біз қылмыстық процестік нысанын саралаудың негізі ретінде материалдық негіздерді қарастырмайтынымызды бірден көрсету қажет. ҚР ҚК 9-бабында көрсетілген «қылмыс» ұғымы біртұтас болғанына қарамастан, қылмыстардың құрамы қатаң жүйеленген. ҚР ҚК басшылары да сараланған және Бұл саралау қылмыстық процеске әсер ете алмайды, өйткені ол қылмыстық құқық нормаларын іске асырады. Және бұл көрініс (қоғамдық қауіпсіздік дәрежесі және жазалау шаралары) саралаудың негізі ретінде қылмыстық процестік формасының күрделілік дәрежесінде қамтылған. Дифференциация, шын мәнінде, тіпті процесс емес, өнім, нәтиже екенін ескеріңіз. Осы ұстанымға сүйене отырып, қылмыстық процестік өндірістерін шартты түрде келесі топтарға бөлуге болады: негізгі (жалпы), жеңілдетілген және неғұрлым күрделі процестік формасы бар өндірістер.

ҚР ҚПК-нің 121-бабына сәйкес, алдын ала тергеу міндетті емес істер бойынша анықтау, айыптау және істі қараудың дербес қысқартылған тәртібі ретінде заң шығарушы көрсетпеген істер бойынша анықтау түрінде оңайлатылған (біз оңайлатылған және жеделдетілген өндірістерді бір топта анықтадық) өндірістердің айқын болуы бар [14].

Неғұрлым күрделі процестік нысаны бар өндірістер қылмыстық істердің жекелеген санаттары бойынша өндірістер түрінде ұсынылады, оған кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша процестік, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың

істері бойынша процестік ерекшеліктері кіреді [15].

Негізгі (жалпы) алдын ала тергеу, бірінші сатыдағы сотта процестік, заңды күшіне енген сот шешімдерін қайта қарау бойынша процестік, қадағалау сатысында процестік, жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты процестікті қайта бастау ұсынылды [16].

Аталған өндірістер жоғарыда көрсетілген негізге - қылмыстық процестік нысанының күрделілігіне негізделген саралауға азды-көпті сәйкес келеді, дегенмен мұндай құрылысты құрылымдық, жүйелік және мазмұндық кемшіліктер үшін айыптауға болады [4].

Біріншіден, жеке айыптау жоғарыда айтылғандардан өзгеше дифференциацияның басқа негізіне көбірек бағынады. Қылмыстық процестің теориясы мен практикасы қылмыстық процесті саралаудың тағы бір критерийін біледі. Бұған дейін процессуалист ғалымдар оны ҚІЖК-де қамтылғанымен, ұсыныс — инновация ретінде ұсынған болатын. Бұл қылмыстық істер бойынша процестік тәртібімен жеке және жария принциптердің арақатынасы туралы.

Саралаудың "негізінің" элементтерінің бірі ретінде жариялылық принципіннің уго-процессуалдық нысандағы басым маңыздылығын әлі де мойындау керек. Бұл басым мағына, белгілі бір мағынада, материалдық (қылмыстық) құқықтың сипаты мен мазмұнымен алдын - ала анықталған, ол өз кезегінде оны жүзеге асыратын нысанға қатысты белгілі бір мағынада мазмұн болып табылады-қылмыстық процестік. Жариялылықтың процестік қағидатымен шартталған материалдық құқық нормаларын іске асыру қажеттілігі қылмыстық-құқықтық қатынастарға қатысушылардың еркіне қарамастан, қылмыстық-құқықтық мақсаттардан басқа, бапта бекітілген қылмыстық процестік міндеттері де шешілетіндей қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға сөзсіз нақты жағдайда (қылмыстық істе) туғызады. 8 ҚР ҚПК [17].

Осылайша, қарастырылып отырған критерий қылмыстық істерді қозғау тәртібінде де, осындай істердің жеке сатысынан немесе бүкіл қылмыстық процестен өтуіне қатысты да өз көрінісін табады. Қылмыстық іс қозғау сатысына қатысты диспозитивтілік принципіннің экстремалды көрінісі (дәлірек айтқанда, жеке принциптер) жеке қылмыстық қудалау мүмкіндігі болып табылады. Мұнда жәбірленуші сотқа шағым (арыз) берген жағдайда қылмыстық іс қозғалған болып есептеледі. Яғни, жәбірленушінің ерік-жігерін құжат түрінде көрсету қажет, бұл сөзсіз қылмыстық іс қозғауға әкеп соғады. Ерік - жігер жоқ-өндіріс жоқ. Әрине, қылмыстық процестің мұндай жеңілдіктері қылмыстың аздаған қоғамдық қауіптілігімен, жеке мүдделердің болуымен және олардың мемлекеттік мүдделерден басым болуымен байланысты [5].

Оларға керісінше-қоғамдық тәртіпте қудалау. Әрине, бұл бұйрықтарда айырмашылықтың болмауы туралы айту мүмкін емес. Қудалаудың жеке-жария тәртібінің істеріне қатысты мәселе одан да жан-жақты. Сонымен қатар, саралаудың негізі ретінде қылмыс құрамын қоспағанда, қоғамдық

және жеке-қоғамдық өндірістер арасында нақты сызық сызу мүмкін емес екенін ескеріңіз. Демек, осыған байланысты мемлекеттік және жеке-қоғамдық өндірістерге жоғарыда аталған өндірістердің барлығы, жеке айыптау істері бойынша өндірісті қоспағанда, жатқызылуы керек. Дегенмен, бұл критерий де әмбебап емес. Жеке немесе жеке-қоғамдық айыптауға сәйкес келмейтін бірқатар қылмыстар бар, оларды айқын диспозитивтілікке байланысты қоғамдық істерге жатқызуға болмайды. Мысал ретінде 1 ас қасық деп атауға болады. ҚР ҚПК 38: «сот, прокурор, сондай-ақ прокурордың келісімімен тергеуші немесе анықтау органы тиісті мән-жайлар болған кезде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 67-бабында көзделген жағдайларда, сондай-ақ өзге де ақталмайтын мән-жайлар бойынша жәбірленушінің күдіктімен немесе айыпталушымен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатыла отырып, қылмыстық істі тоқтатуға құқылы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген». Оларды жоғарыда аталған санаттардың ешқайсысына жатқызуға болмайды. Ғылыми әдебиетте қылмыстық қудалауды - медиацияны тоқтатудың жаңа негізін енгізу қажеттілігі туралы пікір бар екенін айтпағанда.

Екіншіден, жеңілдетілген де, жалпы да, күрделі де емес бірқатар өндірістер назардан тыс қалды. Бұл айрықша процестік — есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу, сондай-ақ ҚР ҚПК-нің 121-бабына сәйкес істі қараудың дербес қысқартылған тәртібі ретінде заң шығарушы көрсетпеген. Соңғысына келетін болсақ, мұндай тәртіп жеңілдетілген өндірістерге қатысты болуы керек.

Есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу орны туралы мәселе де пікірталас күйінде қалып отыр. Әрине, қылмыстық процестік нысаны бір уақытта күрделі және жеңілдетілген. Жеке және қоғамдық принциптердің арақатынасы негіз болатын өндіріс жүйесіне олар сәйкес келмейді.

Демек, біз жоғарыда көрсеткен негіздер өз бетінше де, жиынтықта да қолданыстағы қылмыстық процестік кодексінде бар өндірістердің барлық алуан түрлілігін қамти алмайды.

Қылмыстық процесті саралаудың тағы бір негізі бар нысандар-өндірістің бағыты мен материалдық-құқықтық сипаты. «Осы негізге сәйкес, барлық қылмыстық процестік іс - әрекеттері қылмыстық процестік қатынастарының болуы немесе болмауы және оны ұстап қалу туралы мәселені шешуге бағытталған негізгі іс-әрекеттерге бөлінеді (яғни . соттың үкімімен белгіленген және бекітілген қылмыстық — құқықтық қатынасты өзгертуге немесе мерзімінен бұрын тоқтатуға бағытталған (жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыру, соттылықты жою туралы өтініштерді қарау және т. б.) және ерекше-негізге алынған қосымша іс-шаралар қылмыстық-құқықтық сипаты жоқ, бірақ соған қарамастан ерекше себептерге

байланысты қылмыстық-процестік құқық нормаларымен реттелетін және қылмыстық-процестік нысанда жүзеге асырылатын қатынастар. Ерекше өндірістердің қатарына, мысалы, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жөніндегі өндіріс жатады» [18]. Бұған дейін Ю.к. Якимович бұл критерийді (негізді) әмбебап, басты критерий ретінде бөліп көрсеткен, оған қатысты барлық басқалар екінші реттік болған [19].

Алайда, біз мұндай ұстаныммен келісу мүмкін емес деп санаймыз, өйткені ол негізінен негізсіз және ақыр соңында әлі де тығырыққа тіреледі. Бұл біздің пікіріміз осы тәсілмен жалпы қабылданған сөз пониманиясындағы өндірістер мен қылмыстық процестік нысанын және жалпы қылмыстық сот ісін жүргізудің процестік нысанын саралау шеңберіндегі өндірістер арасындағы айырмашылықтар жойылатындығына негізделген. Қылмыстық сот ісін жүргізуде көптеген өндірістер, соның ішінде аталған авторлар белгілемеген өндірістер бар.

Бұдан әрі осылай талқылай отырып, біз қылмыстық процестік нысанын саралау шеңберінде бар процестік дәрежесіне қылмыстық іс қозғалғанға дейінгі барлық процестік қызметін, сондай-ақ қылмыстық процесті жүргізетін органның заңды емес әрекеттеріне, оңалтуға сот шағымдарының барлық түрлерін жатқызатынымызға келеміз, зиянды өтеу және т.б. [20].

Егер сіз осындай ұстанымды ұстанатын болсаңыз, онда Н.С. Манованың неге жазғаны анық: «нақты процестік өндірістеріне қатысты ғана қылмыстық процестік формасын саралау туралы айтуға болады. Қазір әдебиетте уго - процессуалдық форманы саралау мәселесі, әдетте, тұтастай зерттелуде. Бұл жағдайда саралаудың бірыңғай өлшемі жоқ. Бұл қызметте сотқа дейінгі процестікді, бірінші сатыдағы сотта процестікді және сот шешімдерінің заңдылығы мен негізділігін тексеру жөніндегі процестікді жүзеге асырудың бастапқы нысанын (рәсімін) қарастыру қажет деп санаймыз, бұл өз кезегінде тиісті қызметтің күрделі немесе жеңілдетілген нысандары туралы сөз жүргізуге мүмкіндік береді» [21].

Жоғарыда айтылғандардан Н. с.Манованың пікірінше, тек «нақты өндірісті» ажыратуға болады [21], үшеуі: сотқа дейінгі өндіріс, бірінші сатыдағы сотта өндіріс және сот шешімдерінің заңдылығы мен дұрыстығын тексеру бойынша өндіріс. Алайда, біз қандай (тәуелсіз немесе тәуелсіз емес) өндірістер туралы айтып отырғанымыз түсініксіз болып қала береді? Өйткені, сотқа дейінгі процестік-бұл біртұтас сот ісін жүргізудің бір бөлігі ғана. Кәметке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша процестік немесе есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу сияқты дербес процестік қайдан алынды? Қате өзінің біржақтылығына байланысты бұл тәсілмен ащы түрде келісе алмайды [22].

Біздің ойымызша, сот ісін жүргізудің қылмыстық процестік нысанын саралау шеңберінде Тәуелсіз өндіріс-бұл басқа нәрсе.

Дифференциацияны түсіну сөзбе-сөз, біздің ойымызша, қате. «Орыс тілінің сөздігіне «сәйкес С.И. Ожегова, дифференциалдау» бөлшектеу (бөлу),

бір нәрсені қарау, зерттеу кезінде жеке, жеке ажырату (ажырату)» дегенді білдіреді [13]. Дифференциацияны түсінген кезде өндірістің бағыты мен материалдық-құқықтық сипаты сияқты негіз пайда болуы мүмкін және осы өндіріс түрлерінің негізінде. Яғни, біз бүкіл қылмыстық процесті оның кішігірім компоненттеріне бөліп, оларды өндіріс деп атаймыз. Бұл тәсіл кем дегенде «сәтсіз» болып көрінеді.

Саралау арқылы біз түпкілікті және біртұтас, бірақ заңда белгіленген жалпы тәртіптен қандай да бір ауытқулармен ерекшеленетін сот ісін жүргізудің «бастапқы» тәртібі сияқты бірегей өндірістердің құрылуын түсінеміз.

Өйткені, біз қылмыстық сот ісін жүргізудің тұтас, түпкілікті тәртібін саралаймыз. Демек, мұндай өндірістер (біз оларды институттарға жатқызуға бейім болсақ та) қылмыстық процесті жүргізетін органдардың қылмыстық істер бойынша шет мемлекеттердің құзыретті мекемелерімен және лауазымды адамдарымен өзара іс-қимыл жасау тәртібі туралы процестік және бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарды азаматы бар мемлекетте жазасын өтеу үшін беру жөніндегі процестік сияқты олар қылмыстық сот ісін жүргізудің бірыңғай тәртібін саралау шеңберінде дербес процестік бола алмайды.

Баяндалғанның негізінде бір ғана процестік - медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын есі дұрыс емес адамдарға қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу - өндіріс топтарының ешқайсысына жатқызыла алмайды. Саралаудың негізі: қылмыстық процестік формасының күрделілігі және жеке-қоғамдық принциптердің арақатынасы [8].

Күшейтілген процестік кепілдіктері бар өндірістерге қатысты қылмыстық процестік құқығының нормаларын дамыту қылмыстық процестікке қарсы күрес саласында мемлекет жүргізетін саясатпен тікелей байланысты. Бұл күресті күшейту бағыттарының бірі-қылмыстық процестің жылдамдығы мен жазаның бұлтартпастығы қағидаттарының болуы. Осыған байланысты қылмыстық процесте сырттай өндірістің жұмыс істеуі проблемасы бірқатар өзекті және ғылыми түсінуді қажет ететін міндеттерге ұсынылды.

Айта кетейік, қылмыстық процеске «нормалар жүйесі» енгізілгеннен кейін ҚР 2001 жылғы 16 наурыздағы Заңымен бірқатар процессуалист ғалымдар жеңілдетілген және қысқартылған деп санайтын жаңа тұтас, түпкілікті өндіріс - сырттай өндіріс туралы айтуға мүмкіндік туды.

Әдетте, қылмыстық процесс заңда жеңілдетілген, қысқартылған және басқа өндірістерге ерекше орын берді. Әр түрлі тарихи кезеңдерде олар әртүрлі атауларға ие болды, бірақ әдеттегі тәртіппен салыстырғанда әрқашан ерекшеліктерге ие болды. Атап айтқанда, Ресейдің 1864 жылғы қылмыстық процестік Жарғысында (ius) оның кейінгі редакцияларында осы өндірістерге арналған Тәуелсіз (бөлінген) кітаптар мен тараулар болды. Мысалы, жеңілдетілген тәртіп қарсылас қылмыстық процеске тән жалпы қабылданған процедуралық форманы сақтаудан кейбір ауытқулардың мазмұнымен

сипатталды. Бұл кейбір процестік әрекеттерін жалпы мазмұннан алып тастауға әкелді, осыған байланысты өндіріс қысқартылған, мазмұны мен формасы бойынша жеңілдетілді. ОСК бойынша істерді қараудың жалғыз тәртібі, ал қазіргі қазақстандық бұрыштық үдерісте-айыптау хаттамасын және жеке айыптауды жасаумен аяқталатын анықтау институты айқын мысал болып табылады.

Қысқартылған тәртіп тараптардың келуінің ерекше мерзімімен, жазбаша нысанның міндеттемесімен, іс бойынша шешімге шағымданудың қысқартылған мерзімімен сипатталды. Мұндай өндірістер, ең алдымен, ең аз мерзіммен ерекшеленді. Қазіргі уақытта ҚР ҚПК 37-тарау тәртібінде қысқартылған анықтау және ҚР ҚПК 121-бабының ережелері бойынша істі бірінші сатыдағы сотта жедел қарау деп тануға болады.

Біздің ойымызша, сырттай қылмыстық сот ісін жүргізу жоғарыда аталған өндірістердің ешқайсысына жатпайды, өйткені ол қылмыстық процестің жалпы ережелері мен ережелеріне бағынады, бірақ Тараптардың бірінің негізгі өкілдері болмаған кезде (мұнда және одан әрі күдікті, айыпталушы және сотталушы дегенді білдіреді), сонымен бірге күшейту болып табылатын бірқатар ерекшеліктерге ие сот ісін жүргізуге қатысушылардың процестік кепілдіктері, қылмыстық процестік нысанының күрделенуі.

Дифференциация тұрғысынан оның орны туралы мәселе де ашық күйінде қалады. ҚР ҚПК-де бекітілген Қылмыстық-процестік өндірістер жүйесі оның қазіргі күйінде тек нормалардың ғана емес, сонымен қатар қылмыстық процестік кодексі шеңберіндегі институттар мен өндірістердің өзара іс-қимылын қате түсіндіруге ықпал ететінін байқау қиын емес. Мәселен, жеке айыптау істері бойынша қылмыстық қудалаудан артықшылықтары бар адамдарды қылмыстық жауаптылыққа тарту мүмкіндігі туралы қылмыстық процестік кодексінің ережелерін өз түсіндірулерін талап етеді.

Осылайша, реформаланатын қылмыстық процестік заңнамасының бар проблемалары, сондай-ақ қолданыстағы заңдар мен олардың жобаларына ұсыныстар мен ескертулер одан әрі зерттеуді, оның ішінде магистранттарды да талап ететінін атап өткен жөн.

3. Қылмыстық сот ісін жүргізуді оңтайландыру мәселелері

Сот ісін оңтайландыру шеңберінде ҚР Қылмыстық процесілік кодексіне бастапқыда істі қысқартылған тәртіппен сот талқылауын көздейтін ҚР ҚПК-нің 361 және 363-баптары дербес енгізілді, содан кейін ҚР ҚПК-нің 363-бабына өзгерістер енгізілді.

ҚР ҚПК 363-бабының 1-бөлігі қысқартылған тәртіппен сот шешімін қабылдаудың негіздері мен шарттарын регламенттейді. Бүгінгі таңда мұндай өндірістің қажетті шарттары:

- шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар;
- сотталушы өз кінәсін толық көлемде, оның ішінде оған қойылған талап-арыздарды да мойындайды;
- сотқа дейінгі тергеу барысында осы Кодексте белгіленген процеске қатысушылардың құқықтарына нұқсан келтіретін ережелерді бұзуға жол берілмеді;
- процеске қатысушылар іс бойынша жиналған дәлелдемелердің салыстырмалылығы мен жол берілуіне дау айтпайды және оларды сот отырысында зерттеуді талап етпейді.
- айыпталушы өзіне тағылған айыптаумен келіскен кезде (314-бап), сот талқылауын өткізбей үкім шығару туралы өтінішхатты мәлімдеу тәртібі (315-бап), сот отырысын өткізу тәртібі және үкім қаулысы (316-бап), ерекше тәртіппен шығарылған сот шешіміне шағымдану шектері (317-бап).

ҚР заң шығарушысының мұндай шешімі оның ыдырауынан кейін қабылданған бірқатар бұрынғы КСРО республикаларының қылмыстық процесілік заңнамаларында айыпталушының немесе сотталушының кінәсін мойындауы салдарынан өндірісті қысқартуға мүмкіндік беретін нормалар қамтылғандығынан туындады. (мысалы, Беларусь Республикалары (326-бап) және т. б.

Қылмыстық істерді кінәні мойындау негізінде шешу рәсімін дамыту жоспарындағы неғұрлым прогрессивті рәсімдердің бірі Молдова Республикасының ҚПК болып табылады, ол қылмыстық жанжалдарды мерзімінен бұрын өтеуге бағытталған ерекше процесілік нысанын көздейді (3-тарау «кінәні мойындау туралы келісім бойынша процесілік») (Молдова ҚІЖК 504-509-баптары).

Айта кету керек, бұрынғы КСРО – ға мүше мемлекеттер қылмыстық процесілік заңнамасын өз жолымен жеңілдету шеңберінде жаңғырту жолымен жүрді. Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің ұлттық қылмыстық процесілік кодекстерінде жеңілдетілген сот ісін жүргізуді реттейтін нормалардың пайда болуын процесілік ерекшелігімен сипаттауға болады. Егер, мысалы, Балтық жағалауы елдері жеңілдетілген өндірістердің әр түрлі жүйесімен сипатталса – сот және сотқа дейінгі, содан кейін басқа елдер, соның ішінде Ресей, сот ісін жетілдіруді жалғастыруда.

Бұрынғы одақтас республикаларда жеңілдетілген (жеделдетілген) сот ісін іс жүзінде қолдану ғылыми зерттеулер үшін жеткілікті әлеуетті

камтамасыз ететін көп қырлы проблематиканы тудыратыны сөзсіз. Алайда, дәрісте аталған процестіктерді мынадай қызықтыратын мәселелер тұрғысынан қарау оңтайлы болады: жеңілдетілген тәртіппен қаралатын қылмыстық істердің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы, жеңілдетілген (жеделдетілген) процестікді бастау, соттың қылмыстық істі оңайлатылған тәртіппен қарауы, істі оңайлатылған тәртіппен қарау қорытындылары бойынша шығарылатын сот шешімдерінің түрлері. (ТМД елдерінің мысалында)

Жеңілдетілген тәртіппен қаралатын қылмыстық істердің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы.

Беларусь Республикасының ҚПК кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы, сондай-ақ жасағаны үшін заң бойынша он жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы тағайындалуы мүмкін қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша жеңілдетілген тәртіпті қолдану мүмкін невозможстігін және айыпталушылардың кем дегенде біреуі өз кінәсін мойындамаған және оған қатысты істі бөліп көрсету мүмкін болмаған жағдайларда ЕСКЕРТЕДІ жеке өндіріске (326-баптың 2-бөлігі). Кінәні мойындау туралы келісім айыпталушының, сотталушының және олардың қорғаушысының қатысуымен жазбаша түрде жасалады және тек кішігірім, ауырлығы орташа және ауыр қылмыстар туралы істер бойынша мүмкін болады (Молдова ҚПК 504-бабының 2-бөлігі).

Эстония ҚПК бойынша жеңілдетілген және келісілген процестік қолданылмайды: а) егер қылмыс тиісінше өмір бойына бас бостандығынан айыруды көздесе (233-баптың 2-бөлігінің 1-тармағы) және 4 жылға бас бостандығынан айырудың ең жеңіл жазасы көзделген бірінші дәрежелі қылмыстарға (239-баптың 2-бөлігі); б) айыпталушылардың кем дегенде біреуі келісілген немесе жеңілдетілген өндіріс.

Латвияның қылмыстық процестік кодексінде жеңілдетілген процестікдің бірнеше нысандары қарастырылған, сонымен қатар сот және сотқа дейінгі. Кінәні мойындау және жазалау туралы келісім жасалған қылмыстық істер бойынша процестікдің оңайлатылған тәртібі, егер айыпталушы жасалған іс-әрекеттің көлемі мен біліктілігімен, келтірілген зиянды бағалаумен және келісім процесімен келіссе ғана негізделуі мүмкін. Егер бір іс бойынша бірнеше айыпталушы болса және кінәні мойындау және жазалау туралы келісімді барлық айыпталушыларға қолдану мүмкін болмаса, келісім процесін қолдану мүмкін емес (433-бап). Алайда мұндай келісімді кәмелетке толмаған айыпталушыға оның өкілінің міндетті келісімімен қолдануға жол беріледі.

Қырғызстан ҚПК-нің 36-тарауы сот талқылауының жеңілдетілген тәртібіне және айыпталушының өзіне тағылған айыппен келіскен кезде сот шешімін қабылдауға арналған. Жеңілдетілген тәртіпте ауырлығы төмен және онша ауыр емес қылмыстар туралы қылмыстық істер қаралуы мүмкін. Кәмелетке толмаған айыпталушылар мен сотталушылардан (328-бап), сондай-ақ бірнеше айыпталушылардан, сотталушылардан қылмыстық істі

оңайлатылған тәртіппен қарау туралы өтінішхаттар қабылдауға жол беріледі, бірақ олардың барлығы тағылған айыптаумен келіскен жағдайда ғана (328-бап).

Дәлелдемелерді зерттеуді шектеу институтынан басқа (404-бап), Түркіменстан ҚІЖК ауырлығы аз қылмыстар туралы істер бойынша жол берілетін сот тергеуінің қысқартылған тәртібін (406-бап) көздейді (406-баптың 1-бөлігі).

Жеңілдетілген (жеделдетілген) өндірісті бастау.

Ресейде ол тек айыпталушыға тиесілі, 5-бөлімде қарастырылған жағдайларда. 217, Ресей Федерациясының Қылмыстық Кодексінің 229-бабы, бірақ мемлекеттік немесе жеке айыптаушы мен жәбірленушінің міндетті келісімі түріндегі кедергі бар.

Қырғызстан ҚПК 328-бабының 2-бөлігі қорғаушының міндетті қатысуымен де қарастырылған, алайда мемлекеттік немесе жеке айыптаушы мен жәбірленушіден істі қараудың оңайлатылған тәртібіне келісім сұрау шарты көзделмеген.

Армения Республикасы ҚПК-нің 45-тарауына сәйкес жәбірленуші оңайлатылған сот талқылауына қатысушылар арасында көрсетілмеген. Ресей мен Арменияның қылмыстық процестік заңнамасында екі жеңілдетілген сот ісін жүргізу практикасындағы ұқсас проблемаларды атап өтіп, а. в. Күрдова қылмыстық істің нәтижесіне мүдделі процеске қатысушы ретінде жәбірленушіге кемсітушілікпен қарауға жол бермеу туралы айтады [23].

Молдова ҚПК бойынша (504-баптың 5-бөлігі) кінәні мойындау туралы келісім тәртібімен процестікді бастау құқығы прокурорға, айыпталушыға немесе сотталушыға немесе оның қорғаушысына айып тағылған сәттен бастап сот тергеуі (сот тергеуі) басталғанға дейін тиесілі.

Эстония ҚПК бойынша оңайлатылған процестік айыпталушының өтінішхаты бойынша және прокуратураның келісімімен (233 – бап), ал келісу ісін жүргізу-айыпталушының өтінішхаты бойынша да, прокуратураның өтінішхаты бойынша да қолданылады (239-бап). Өтініш сотқа дейінгі және сот ісін жүргізуде мәлімделуі мүмкін.

Латвия ҚПК сәйкес кінәсін мойындау және жазалау туралы келісімді жасасу прокурордың бастамасы бойынша да, айыпталушы мен оның қорғаушысының бастамасы бойынша да жасалуы мүмкін (433, 434-баптар).

Әзірбайжан ҚПК-нің 337-бабына сәйкес, сот тергеуіндегі дәлелдемелерді зерттеуді шектеу туралы өтінішті мемлекеттік айыптаушы, егер ол айыптауды растау үшін жеткілікті деп санаса, мәлімдей алады. зерттелген дәлелдер. Мұндай жағдайда сот тергеуін жалғастыру судьяның пікіріне байланысты, ол не осы өтінішті қанағаттандыру туралы шешім қабылдайды, не егер зерттелмеген дәлелдемелер соттың айыптауды жан-жақты, толық және объективті зерттеуі үшін маңызды екенін мойындаса, оны қабылдамайды. Егер айыптаушы тарап ұсынған дәлелдемелерді

зерттеуден бас тарту туралы өтінішті қорғаушы тарап берсе, онда мұндай бас тарту сот үшін міндетті болып табылады.

Сот тергеуіндегі дәлелдемелерді зерттеуді шектеудің ұқсас тәртібі **Түркіменстанның** қылмыстық процесілік кодексінде де белгіленген (404-бап). (ҚР ҚПК 361-бабының 2-бөлігі және 363-бабының 4-бөлігі).

Егер сотталушы талап қою талаптарын қоса алғанда, өз кінәсін толық мойындаса, **Түркіменстан мен Қазақстанда** сот тергеуін қысқартуға болады; процеске қатысушылар іс бойынша дәлелдемелердің салыстырмалылығы мен жол берілуіне дау айтпайды және оларды зерттеуді талап етпейді; процеске қатысушылардың құқықтарын қорғайтын Түркіменстан мен Қазақстанның ҚПК-де көзделген ережелерді бұзуға жол берілмейді. Сот тергеуін қысқартылған тәртіппен жүргізу туралы шешімді Тараптар қатысушыларының пікірін тыңдап, судья қабылдайды. (1-бөлімде. ҚР ҚПК-нің 361-г, Егер қорғау тарабы дәлелдемелерді зерттеуден бас тартса, онда мұндай бас тарту сот үшін міндетті болып табылады. Оның ішінде процеске басқа қатысушылардың келісімі қажет (атап айтқанда, жәбірленуші-ҚР ҚПК 363-бабының 1-бөлігінің 3-тармағы)

Беларуссияда, Л. Л. Зайцева атап өткендей, «...сот тараптардың алдына қысқартылған тәртіппен сот тергеуін жүргізуге келісімі туралы мәселе қоюға құқылы. Бұл ретте сот дәлелдемелерді зерттеуден бас тарту осы негіз бойынша үкімге шағымдануға немесе наразылық білдіруге жол бермеуге әкеп соғатынын түсіндіреді. Сот тергеуінің қысқартылған тәртібі туралы шешімді сот тараптардың немесе олардың біреуінің өтініші бойынша да қабылдай алады» [24]. Сот тергеуінің қысқартылған тәртібін қылмыстық істер бойынша қолданудың сот практикасын қорытындылауға түсініктеме бере отырып, В. С. Жигулич айыпталушы мен оның қорғаушысының Беларусьтің кейбір аймақтарында қысқартылған сот тергеуін жүргізу туралы өтініштерін жариялау жағдайлары мүлдем кездеспейтінін атап өтті [25].

Соттың қылмыстық істі оңайлатылған тәртіппен қарауы.

Істі ерекше, жеңілдетілген немесе жеделдетілген тәртіппен қарау үшін айыпталушының, сотталушының жасаған ісіне өзінің кінәсін мойындауы, сондай-ақ тағылған айыпты қабылдауы ортақ болып табылады.

Украина ҚПК-нің 299-бабының 3-бөлігіне сәйкес сот тараптардың талқылауына Тараптар дауласпайтын және егер тараптар сот жарыссөздеріне көшуге қарсы болмаса, дәлелдемелерді зерттеудің орынсыздығы туралы мәселе қоя алады.

Қазақстан ҚПК бойынша мемлекеттік айыптаушы айыптау дәлелдемелерін зерттеу көрсетілген өтініш қозғалған кезде қаралған дәлелдемелермен шектелуі туралы өтінішхат беруге құқылы. Сот тараптардың пікірлерін тыңдап, осы өтінішхатты қанағаттандыруға құқылы (361-бап).

Сот талқылауында дәлелдемелерді тексеруді жүргізбеуді ескертетін **Латвия** ҚПК-нің 499-бабында, егер: 1) айыпталушы өзіне тағылған барлық айыптау үшін немесе оның тиісті бөлігінде өзінің кінәсін мойындаса; 2) сот істің материалын тексергеннен кейін айыпталушының кінәсіне күмән келтірмесе; 3) айыпталушы, ал айыпталушы аталған шешімді қабылдай алатынын көздейді. міндетті қорғаныс жағдайында оның қорғаушысы мен өкілі де мұндай тексеруді жүргізбеуге келіседі. Әрі қарай сот прокурордың, қорғаушының, жәбірленушінің, оның өкілінің дәлелдемелерді зерттеуге деген көзқарасын анықтайды және мұндай шешімнің салдарын түсіндіреді. Айыпталушы зиянды өтеу мөлшерімен келіспеген жағдайда және бұл әрекеттің біліктілігіне әсер етпесе, сот тек осы мәселе бойынша дәлелдемелерді тексере алады. Дәлелдемелерді тексермеу туралы сот қаулы шығарады, содан кейін айыпталушыны сипаттайтын деректерді зерттейді, содан кейін сот жарыссөздеріне көшеді.

Латвия ҚПК дәлелдемелерді зерттеуді жүргізбеу рәсімінен басқа прокурор мен айыпталушы арасында келісім жасасу рәсімін де көздейді. Бұл жағдайда қылмыстық процестің ерекшеліктері осы Келісімнің қай кезеңде жасалғанына байланысты (**Латвия** ҚПК-нің 37, 38, 49 және 50-тараулары). Бұл жағдайларда сот тергеуі де жеңілдетілген тәртіппен жүргізіледі.

Молдова ҚПК айыпталушы жеке өзі жауап беруі тиіс мәселелердің нақты тізбесі түрінде кінәні мойындау туралы келісім жасалған жағдайда қылмыстық істі қарауды жеткілікті егжей-тегжейлі регламенттейді (506, 597-баптар). Кінәні мойындау туралы келісім болған жағдайда істі қарау кезінде тараптардың жарыссөздері прокурордың, қорғаушының және сотталушының жазалау шарасына қатысты сөйлеген сөздерінен тұрады.

Молдованың (506-бап), **Эстонияның** (2451-бап, 247-бап), **Латвияның** (541-бап) Қылмыстық процестік кодекстері соттың назарын жасалған келісімнің заңдылығы мен негізділігін тексеруге аударуды ұйғарады.

Қырғызстанның ҚПК-не сәйкес оңайлатылған тәртіппен жүргізілетін сот тергеуінің ерекшелігі сот отырысында шағын тергеу жүргізу болып табылады, ол сотталушыдан, жәбірленушіден жауап алуда, куәгерлердің айғақтарын, сараптамалық қорытындыларды жария етуде, мемлекеттік айыптаушының, қорғаушының немесе өкілінің (заңды өкілінің) пікірін тыңдауда көрінеді (3283-баптың 2-бөлігі).

Сонымен қатар, **Беларуссияда** сот тергеуін қысқартылған тәртіппен жүргізу туралы шешім айыпталушыдан жауап алғаннан кейін ғана сот отырысында қабылдануы мүмкін екенін атап өткен жөн. Ресейде айыпталушының істі сот талқылауының ерекше тәртібімен қарау туралы өтініші іс материалдарымен танысу кезінде алдын ала тергеу аяқталғаннан кейін немесе алдын ала тыңдауда мәлімделуі мүмкін [26].

Істі оңайлатылған тәртіппен қарау қорытындылары бойынша шығарылатын сот шешімдерінің түрлері.

Көп жағдайда қылмыстық істерді оңайлатылған тәртіппен қарау нәтижелері бойынша айыптау үкімі шығарылады, бұл осы рәсімдердің сипатына сәйкес келеді. **Ресей** Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумының 2006 жылғы 5 желтоқсандағы № 60 «соттардың қылмыстық істерді сотта қараудың ерекше тәртібін қолдануы туралы» Қаулысына сәйкес соттар айыптау үкімі мен істі тоқтату туралы шешім шығаруы мүмкін (12-тармақ).

Молдова ҚПК бойынша үкім қылмыстық істі оңайлатылған тәртіппен қарау кезінде кінәні мойындау туралы келісім фактісін міндетті түрде көрсете отырып қаулы етеді. **Молдова** ҚК-нің 80-бабына сәйкес сотталушыға баптың санкциясы жазасының ең жоғары мөлшерінің үштен бірінен аспайтынына жаза тағайындалады. Осыған ұқсас шешім Қырғызстан ҚПК 328-бабының 3-бөлігіне сәйкес қолданылады.

Латвия ҚПК 527-бабының 3-бөлігіне сәйкес дәлелдемелерді зерттеу жүргізбестен сот отырысында шығарылған айыптау үкімінің сипаттамалық-дәлелді бөлігі дәлелдемелерді талдаусыз және оларды санамаламай айыпталушының кінәсінің дәлелденгенін көрсетуі тиіс. Сонымен қатар, **Латвия** ҚПК-нің 499-бабының 4-бөлігі сот берген жазаға, өтемақыға немесе жол берілген процестік бұзушылықтарға байланысты дауласуды қоспағанда, апелляциялық тәртіппен дәлелдемелерге зерттеу жүргізбей қойылған үкімге шағымдануға тыйым салады.

Жеңілдетілген процестік қорытындылары бойынша сот шешімдерінің поливариативтілігі **Эстония** ҚПК-де бар, ол қылмыстық процесте соттың процестік белсенділігін мойындаумен де, кінәні мойындау мен келісу ісін жүргізудің дұрыстығын тексеру міндетімен де сипатталады. Атап айтқанда, сот істі прокуратураға қайтара алады (егер дәлелдер жеткіліксіз болса, қылмыстың біліктілігімен, азаматтық талап қою мөлшерімен келіспеушілік бар) және іс бойынша процестікті тоқтата алады.

Қазақстанда сот шешімдері жалпы процестік үшін ортақ болып табылады. (қосымша Сот сот тергеуін толық көлемде жүргізу туралы шешім қабылдауы мүмкін)

Қорытынды: қорытындылай келе, қылмыстық істерді қараудың жеңілдетілген сот ісін жүргізу одан әрі зерттеуді, талдауды және бұрынғы одақтас республикалардың қылмыстық процестік заңнамасына «пайдалы» нормаларды өзара имплементациялауды талап ететінін атап өткім келеді. **Мысалы, Қазақстанда жеңілдетілген сотқа дейінгі процестік мысалында тараптардың қысқартылған сот ісін жүргізу мүмкіндігіне құқығын алып тастап, сотқа осы мәселені жеке-дара шешу құқығын бере отырып, перспективада ҚР ҚПК-нің 361-бабын өзгерту әбден мүмкін. (Диспозитивті принципті императивке өзгерту)**

Қылмыстық процесте шешуді талап ететін басқа мәселелердің ішінде мыналарды бөліп көрсету керек:

- процестік мәжбүрлеу шараларын таңдау мен қолдануды дамыту және нормативтік реттеу;
- қылмыстық істердің нақты тергелуі мәселелерін жетілдіру;

- преюдиция мәселелерін жетілдіру;
- сотқа дейінгі және сот ісін жүргізу түрлері бойынша дәлелдеу процесін жетілдіру;
- тергеуге дейінгі тексеруді жетілдіру;
- тергеу әрекеттерін жетілдіру;
- сот бақылауы мен сот санкцияларының шегін жетілдіру және нақты айқындау;
- жеделдетілген және жеңілдетілген өндірістерді өндіру кезінде процеске қатысушылардың кепілдіктерін жетілдіру;
- қылмыстық сот ісін жүргізудің жаңа моделін жетілдіру және әзірлеу;
- алқабилер сотының қарауына түсетін қылмыстық істерді кеңейту мәселесі;
- қылмыстық процесте медиация институтын дамыту;
- заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын енгізу мәселелері;

Қылмыстық процесті оңтайландыру біздің отандық қылмыстық процестің континенттік негіздерін, оны нығайтуды ескере отырып, қылмыстық әділет жүйесінің тиімділігін жақсартуға бағытталуы керек.

4. Гарантии обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве

Қылмыстардан зардап шеккен адамдардың құқықтарын қамтамасыз етуді Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік құқығының оңалту және зиянды өтеу сияқты дербес институттары қамтамасыз етеді. Жалпы, Қазақстан аумағында осы мәселеде преступ азаматтар мен Қылмыстан зардап шеккен адамдардың құқықтары қамтамасыз етіледі. Дәрісте оңалту және зиянды өтеу институттарын реттеу мәселелерін, сондай-ақ Қазақстан мен Ресей мысалында оңалту рәсімдерін жүргізуде туындайтын кейбір мәселелерді, сондай-ақ қылмыстардан зардап шеккендердің құқықтарын сақтауды қарастырайық.

ҚР ҚПК-де «оңалту. Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды өтеу», оның пайда болуы елде туындаған зиянды өтеу және оңалту мәселелерін егжей-тегжейлі теориялау қажеттілігіне байланысты. Әрине, бұл факт құқық қолдану практикасына оң әсер етеді. Алайда, оңалту зиянды өтеу сияқты қылмыстық процестің дербес институты болып табыла ма, әлде оңалту ұғымы қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды өтеуді де қамтиды ма деген түбегейлі маңызды мәселе ашық күйінде қалып отыр.

Өкінішке орай, қолданыстағы заңнамадан екеуі де шықпайды. Өздеріңіз білетіндей, құқықтық институт-олар реттейтін біртектес әлеуметтік қатынастар түрінің белгілерінің белгілі бір қауымдастығымен біріктірілген құқықтық нормалар тобы [27].

Оңалту туралы қылмыстық процестік заңнамасында ҚР ҚПК-нің 39-бабы ғана айтылған. Көптеген мақалалар зиянды өтеуге арналған. Осыған сүйене отырып, қорытынды жасалады: не заң шығарушы, әсіресе ойланбастан, «оңалту» және «зиянды өтеу» ұғымдарын бір-бірімен тығыз байланысты категориялар ретінде біріктірді немесе «оңалту» ұғымының табиғатын мұқият түсіну қажет деп санамады.

Бұл мәселені Т. Т. Тәжиев, Б. Т. Безлепкин, В. М. Савицкий, Т. Н. Добровольская және В. В. Зинкевич, и. с. Касумов, А. Г. Эдилян, О. в. Химичева [28] және т. б. ғалымдар қарастырды.

Белгілі бір дәрежеде оңалту проблемаларын қазақстандық ғалымдар С.М. Жалыбин мен Б.Х. Төлеубекова [29], сондай-ақ оңалту ұғымдарын әртүрлі жазықтықта қарастырған басқа процессуалист ғалымдар көтерді.

Құқықтық әдебиеттер мен нормативтік актілерді зерттеу оңалту ұғымы туралы ең жалпы идеяны ғана жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, оңалту деп қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамды айыптау ауыртпалығынан босату (кеш латын тілінен - қалпына келтіру), қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілікке тартылған адамдардың құқықтарын қалпына келтіру деп түсіну ұсынылады [30].

Бұл ретте Ресей Федерациясының ҚПК-нен айырмашылығы Қазақстанның қылмыстық процестік заңнамасында «оңалтудың» бекітілген анықтамасы жоқ [31].

Қылмыстық процесс теориясында оңалту ұғымы екіұшты түсіндіріледі.

Сонымен, Т. Т. Тәжиев Сонымен, Т. Т. Тәжиев «оңалту-бұл тәуелсіз қылмыстық процестік институты, ол сотталушыны ақтауды немесе сотталушыға, айыпталушыға, күдіктіге қатысты оқиғаның немесе қылмыс құрамының болмауына немесе осы адамдардың қылмыс жасауға қатысуының дәлелденбеуіне қатысты қылмыстық істі тоқтатуды білдіреді және осыған байланысты туындайтын құқықтық салдарлар, соның ішінде өтемақы негізсіз ұстау, қамауға алу, қылмыстық жауапкершілікке тарту немесе соттау салдарынан келтірілген моральдық және материалдық залал» оңалту-бұл тәуелсіз қылмыстық процестік институты, ол сотталушыны ақтауды немесе сотталушыға, айыпталушыға, күдіктіге қатысты оқиғаның немесе қылмыс құрамының болмауына немесе осы адамдардың қылмыс жасауға қатысуының дәлелденбеуіне қатысты қылмыстық істі тоқтатуды білдіреді және осыған байланысты туындайтын құқықтық салдарлар, соның ішінде өтемақы негізсіз ұстау, қамауға алу, қылмыстық жауапкершілікке тарту немесе соттау салдарынан келтірілген моральдық және материалдық залал.

Б. Т. Безлепкиннің пікірінше, оңалту деп сотталушының сотталушыға, айыпталушыға, сондай-ақ күдіктіге қатысты оқиғаның немесе қылмыс құрамының болмауына не аталған адамдардың қылмыс жасауға қатысуының дәлелденбеуіне қатысты ақталуын немесе қылмыстық істі тоқтатуын түсіну керек [32].

Оңалту белгілі бір құқықтық салдарға әкеп соқтыратындықтан, Н. Я. Шило «оңалту ұғымына қылмыстық істі тоқтату немесе қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартылған адамдарды сот арқылы Ақтау фактісі ғана емес, құқықтық негіздер мен субъектілер шеңбері, сонымен бірге осыған байланысты туындайтын құқықтық салдарлар» (мысалы, беделін қалпына келтіру және жазықсыз азаматтардың ар-намысы мен материалдық залалды өтеу) [33].

С. М. Жалыбин мен Б. Х. Төлеубекова оңалтуды уәкілетті органдар мен лауазымды адамдар атынан бір рет басталған қылмыстық қудалауды, ерекше оң сипаттағы негіздер бойынша сот талқылауын жалғастырудан бас тарту ретінде қарастырады [34]. Негізінде, олар оңалту ұғымына зиянды өтеу кірмейтінін жоққа шығармайды. Сонымен қатар, С.М. Жалыбин бұл таза тәуелсіз институттар екенін нақты көрсетеді. Кейбір ресейлік ғалымдар да осындай пікірде.

Сонымен, а. п. Гуляев «оңалту институттарын шектеу және заңсыз немесе негізсіз әрекеттерден келтірілген зиянды өтеу қажеттілігі зиянды өтеу институты тек жеке тұлғаларға ғана емес, сонымен бірге заңды тұлғаларға да қатысты» деп атап өтті [35] (олар саладағы заңсыз немесе негізсіз әрекеттер мен шешімдердің құрбаны болған кезде қылмыстық сот ісін жүргізу) [36].

Осы мәселе бойынша құқықтық әдебиеттерге салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізе отырып, бұл мәселе бойынша екі қарама-қарсы көзқарас бар екенін байқау қиын емес. Біріншісі-оңалту ұғымына зиянды өтеу ұғымы да

кіреді. Екіншіден, зиянды өтеу оңалтуға тәуелді емес дербес институт болып саналады.

К. С. Никишкиннің тұжырымдары өте дұрыс: «қолда бар заң әдебиеттерінде «оңалту» ұғымы қылмыстық іс бойынша процестік нәтижесінде азаматқа келтірілген залалды өтеуге бағытталған анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдары лауазымды адамдарының іс-әрекеттері және заңда белгіленген тәртіп сияқты әртүрлі ұғымдарды біріктіреді. оның кінәсіздігі, олар себеп-салдар ретінде өзара байланысты» [37].

Біздің ойымызша, қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды оңалту және өтеу бірыңғай институт болып табылмайды. Біздің ұстанымымызды қорғау үшін келесі дәлелдер келтірілуі керек.

Біріншіден, ҚР ҚПК 4-тарауының атауы екі тәуелсіз институттың болуын білдіреді (мысалы, 18-тарау «оңалту» деп аталатын Ресей Федерациясының ҚПК-нен айырмашылығы және оңалту ұғымына зиянды өтеу құқығы да кіреді).

Екіншіден, ҚР ҚПК 39-бабының 2-бөлімінде сот, қылмыстық қудалау органы осы норманың 1-бөлімінде көрсетілген адамды оңалту және қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттері нәтижесінде оған келтірілген зиянды өтеу бойынша заңда көзделген шараларды қабылдауы тиіс делінген.

Осыдан қорытынды: егер ре адам келтірілген зиянды өтеу құқығын пайдаланғысы келмесе немесе қандай да бір себептермен (мысалы, қылмыстық процесті жүргізуші орган мұндай құқықты түсіндірмеген жағдайда) пайдалана алмаса, онда бұл жағдайда ре адамның ерік білдіруіне қарамастан, сот немесе қылмыстық қудалау органы келтірілген зиянды өтеу жөнінде шаралар қолдануға тиіс оңалтылған.

Мәселені шешудің мұндай нәтижесі ақталғанды таңдау еркіндігін шектейді. Мұндай құқықты ақталғанға «таңу» жай ғана болады.

Қылмыстық істерді зерттеу нәтижелері соттың да, одан да көп қылмыстық қудалау органының да бұл мәселемен ешқашан айналыспағанын, яғни бастаманың жоқтығын көрсетеді. Бұл дұрыс, өйткені заң оларға мұндай міндет жүктемейді. Бұл органдар мұндай құқықты ре адамға ғана түсіндіруге міндетті. Зерттелген қылмыстық істер бойынша сот пен қылмыстық қудалау органы мұндай құқықтың көп жағдайда түсіндірілмегені анықталғанымен [38].

Бұдан басқа, бұл жағдайда зиянды өтеуге қатысты ҚР ҚПК 4-тарауының нормалары императивті (міндетті) сипатта болуы тиіс. Бұл ҚР Қылмыстық процестік заңнамасында жоқ.

Мысалы, ҚР ҚПК 44-бабы диспозитивтілік қағидатына негізделген. Тек осы Ереженің 1-бөлігі императивті. Қалған үш бөлімнің орындалуы ре адамның ерік-жігеріне байланысты қойылады.

Үшіншіден, ҚР ҚПК 47-бабы зиянды талап қою тәртібімен өтеу мүмкіндігін көздейді, бұл тәжірибеде көрініс табады.

Сондықтан зиянды өтеу оңалтудың элементі болып табылады және осы тұжырымдамаға енгізіледі деген тұжырым дұрыс емес, өйткені осылайша оңалтудың өзі ре адамның еркімен анықталады.

Ре азаматқа зиянды өтеу құқығы оңалтуға қарамастан азаматтық құқықта және процесте дербес болады, өйткені зиянды өтеу азаматтық сот ісін жүргізу ережелері бойынша жүргізілетін болады. Яғни, ақталушы қылмыстық процестен тыс зиянды өтеу құқығын пайдалана алады.

Бұған қоса, ҚР ҚПК-нің 47-бабын тағы бір рет атап өту қажет, онда «егер оңалту немесе зиянды өтеу туралы талап қанағаттандырылмаса не адам қабылданған шешімге сәйкес келмесе, ол азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен сотқа жүгінуге құқылы» делінген, бұл жоғарыда айтылғандардың барлығын растайды.

Сонымен қатар, жәбірленуші азаматтық іс қозғаған кезде қылмыстық іс бойынша процестік кезінде зиянды өтеу бар. Сонымен бірге, әрине, зиянды өтеу оңалту институтына қарамастан жүзеге асырылады, өйткені бұл жағдайда соңғы нормалар мүлдем қолданылмайды.

Біздің ойымызша, оңалту фактісіне ерекше назар аудару қажет, бұл өз кезегінде қылмыстық процесте де, азаматтық сот ісін жүргізу тәртібінде де зиянды өтеу құқығын іске асыруға негіз болады.

Осылайша, біз оңалту - бұл соттың заңда белгіленген тәртіппен адамның кінәсіздігін ресми мойындауынан немесе прокурордың, тергеушінің, анықтау органының оңалту негіздері бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату және адам үшін ҚР заңнамасында көзделген құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру мүмкіндігін қалпына келтіру туралы тиісті қаулы шығаруынан тұратын қылмыстық процестің дербес институты деп санаймыз. Бұл ретте, әрине, қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды өтеу құқығын жүзеге асыру.

Қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды өтеу институты да дербес болып табылады және оның мәні - смерти азамат немесе оның мұрагерлері қайтыс болған жағдайда қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген материалдық және моральдық зиянды өтеуге құқылы.

Сондықтан, біздің ойымызша, ҚР Қылмыстық процестік заңнамасында «ақталды» деген ұғымды бекіту қажет - мысалы, ҚР ҚПК-нің 7-бабында, онда ҚПК-де қолданылатын негізгі ұғымдарға түсінік беріледі.

Мәселен, ақталушы-бұл қылмыстық істі қылмыстық қудалау органы тоқтатқан немесе сот ҚР ҚПК 39-бабының 1-бөлігінде көрсетілген Ақтау негіздері бойынша ақтау үкімін шығарған және ҚР ҚПК 42-бабына сәйкес материалдық және моральдық зиянды өтеуге, сондай-ақ моральдық зиянды өтеуге заңды құқығы түсіндірілген адам ҚР ҚПК 41-бабында көзделген өзге де зиян.

Тәжірибелік заңгерлер арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері белгілі бір қызығушылық тудырады.

Осылайша, респонденттердің 55% - ы бұл ұғымды ҚР ҚПК-де бекіту қажет деп санайды, өйткені бүгінде бұл адамның мәртебесі нақты анықталмаған; 30% - ы мұндай қажеттілік жоқ деп санайды, ал 15% - ы жауап беруде қиындықтарға тап болды [39].

Сауалнама нәтижелерін талдау бұл мәселе практикалық емес, теориялық болып табылады және оны одан әрі дамытуды жалғастырудың мағынасы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, біздің ойымызша, толық және ішінара оңалту ұғымдарын ажырату қажет, өйткені қылмыстық процестің теориясы осы мәселе бойынша ғалымдардың жеке көзқарастарын көрсетеді, ал монография шеңберінде бұл зиянды өтеуге құқығы бар адамдар тобын анықтау үшін қажет.

Қылмыстық процесс теориясында толық және ішінара оңалтудың мазмұны туралы ең көп таралған екі нұсқа бар. Кейбір ғалымдар оңалту тек толық болуы мүмкін деп санайды (мысалы, т.т. Тәжиев). Басқалары оңалту ішінара болуы мүмкін деп санайды [40].

Біз соңғы көзқарасты ұстанамыз, өйткені, мысалы, ҚР ҚК бабы бойынша кінәлі адамды соттау кезінде сотталған адам бастапқыда тартылғаннан гөрі онша ауыр емес, дәл осы адамның қылмыстық жазаланатын іс-әрекет жасағаны жоққа шығарылмайды. Әрине, бұл жағдайда толық оңалту туралы айту мүмкін емес. Бастапқы айыптау бойынша бұл адамның ақталғанын, бірақ толық емес екенін айтуға болады. Осылайша, азаматты ішінара ғана ақтауға болады.

Айыптау толығымен қабылданбаған немесе ақтау үкімі жарияланған жағдайларда ҚР ҚПК 39-бабының 1-бөлігінде көрсетілген тармақтар бойынша толық оңалту туралы сөз болуы мүмкін. Қазақстандық заң шығарушы бұл ережені ҚР ҚПК 40-бабының 2-бөлімінде бекітті.

ҚР ҚПК 40-бабының 1-бөлігі мен 2-бөлімінде аталған санаттарға өтелетін зиянның көлемі туралы мәселе де қызықты, оны магистранттарға семинарда толығырақ қарастыру ұсынылады.

Негізінде ақталған азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің осындай проблемалары тек Қазақстан аумағында ғана емес, ТМД елдерінде де бар.

Ресей Федерациясының мысалында біз Қылмыстан зардап шеккен адамдардың құқықтарын қамтамасыз етудің негізгі мәселелерін қарастырамыз.

Ресей Федерациясының Конституциясы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Конституциясы әрқайсысына мемлекеттік билік органдарының немесе олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттерінен (немесе әрекетсіздігінен) келтірілген зиянды мемлекеттің өтеу құқығына кепілдік береді (53-бап) және бұл құқықтың Мемлекеттік, оның ішінде сот арқылы қорғалуын қамтамасыз етеді (45 және 46-баптар), бұл тек

ресми құқықты ғана білдірмейді мемлекеттік органға немесе сотқа жүгіну, сонымен қатар оны толық көлемде іске асыруға және құқықтарды тиімді қалпына келтіруді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін нақты кепілдіктердің болуы.

Заңсыз қылмыстық қудалау бұзған құқықтарды тиімді қалпына келтіру мемлекеттің жария-құқықтық мақсаты болып табылады. Кінәсіздік презумпциясы қағидатын ескере отырып, оның мәні бойынша азаматқа заңсыз қылмыстық қудалау салдарынан келтірілген зиянның негіздері мен мөлшерін дәлелдеу кезінде қосымша ауыртпалықтар жүктелмеуге тиіс, госулар адам мемлекетпен қарым-қатынастағы неғұрлым әлсіз тарап ретінде оған заңсыз келтірілген зиянды өтеу туралы мәселені шешу кезінде мемлекеттік органның ерікті шешіміне тәуелді бола алмайды мемлекеттік билік органдарының немесе олардың лауазымды адамдарының әрекеттерімен (немесе әрекетсіздігімен).

Мемлекет келтірілген зиянның мөлшерін тезірек анықтау және оны ре адамға өтеу үшін рәсімдік жағдайлар жасауға міндетті. Мұндай құқықтық ұстанымды Ресей Федерациясының Конституциялық Соты 2010 жылғы 2 наурыздағы № 5-п Қаулысында тұжырымдады.

Осы ұстанымның мәні бойынша заңсыз қылмыстық қудалауға ұшыраған адамдарды оңалтудың конституциялық-құқықтық негіздері ол үшін мемлекеттік-құқықтық қорғаудың жоғары режимін құратын, ре адамдардың құқықтарын қалпына келтіру рәсімін жеңілдететін арнайы жария-құқықтық тетіктер құру қажеттілігін болжайды. Бұл ретте оңалту процесін реттейтін құқықтық нормалар айқындық, екіұштылық, бірізділік өлшемдеріне жауап беруге және құқық қолдану органдарының оларды еркін түсіндіруін болдырмауға тиіс.

Сонымен қатар, Ресей Федерациясында заңсыз немесе негізсіз қылмыстық қудалауға ұшыраған адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтірудің және оларға келтірілген зиянды өтеудің қолданыстағы тәртібі әрқашан жоғарыда аталған талапқа сәйкес келмейді. Ресейдің қолданыстағы құқықтық жүйесіндегі оңалту институты қылмыстық іс жүргізу, азаматтық, еңбек, тұрғын үй, азаматтық іс жүргізу, бюджеттік атқарушы және басқа заңдардың нормаларын қамтитын кешенді және салааралық болып табылады, олар бір-бірімен толық келіспейді, ақталған адамдардың құқықтарын қалпына келтіруді қиындататын олқылықтар мен қақтығыстарды қамтиды.

Оңалтудың конституциялық-құқықтық проблемаларының ішінде мыналарды көрсету қажет:

1. Ресей Федерациясының Конституциялық Соты 2010 жылғы 2 наурыздағы № 5-П Қаулысында Федералдық заң шығарушының бюджеттердің иммунитеті қағидатын енгізу кезінде заңнамалық техника ережелерін бұзғанын мойындады, нәтижесінде қылмыстық қудалауға заңсыз ұшыраған адамдарды оңалту институтын қолданыстағы құқықтық реттеуде тергеуші мен анықтаушының қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормалары

арасында сәйкессіздік пайда болды. лиц адамға (134, 135-баптар) және Ресей Федерациясының Бюджет Кодексінің нормаларымен төлемдер жүргізу, бюджеттердің иммунитеті қағидатын бекітетін және сот емес актілер негізінде Ресей Федерациясының бюджеттік жүйесінің бюджеттерінің қаражатына өндіріп алуға тыйым салатын (239, 242.1-баптар). Іс жүзінде қарама-қайшы құқық қолдануды тудыратын бұл сәйкессіздік заңнамалық түрде жойылуы керек.

2. Ресей Федерациясының Федералды Жиналысының Мемлекеттік Думасында екі заң жобасы қаралуда [41], онда Ресей Федерациясының ҚПК-нің 399-бабында көзделген тәртіппен соттың қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізуде ақталған адамдарға мүліктік зиянды өтеу туралы шешімін ұсынады. Заң жобаларының тұжырымдамаларындағы айырмашылықтар соттың қандай рөл атқаратындығында – тергеуші мен анықтаушының төлем туралы қаулысына ресми түрде рұқсат беру немесе осы төлемдердің мөлшерін анықтау. Екінші шешім анағұрлым дұрыс болып көрінеді, өйткені ол Ресей Федерациясының Конституциясымен кепілдендірілген тараптардың әділ сот төрелігі, бәсекелестігі мен теңдігі қағидаттарына сәйкес келеді (123-бап, Үшінші бөлім). Матери адамның іс-әрекетіне материалдық залал себеп болған тергеуші немесе анықтаушы дау тарапы ретінде осы залалдың өтемақы мөлшерін айқындамауы тиіс, ал сот тараптардың дәлелдерін тыңдап, ұсынылған дәлелдемелерді зерделеп, мәселенің мәні бойынша объективті шешім қабылдай отырып, соттан тыс органдардың қабылданған шешімін ресми түрде бекітпей, өкілеттіктерінен айырыла алмайды. Сонымен қатар, бұл процедура Ресей Федерациясының қазынасын ұсынатын органдардың позициясын сотқа жеткізуді қамтамасыз ететін кепілдіктерге мұқтаж, соның арқасында залал өтеледі.

3. Заң жобаларының бірінде (№233211-5) қылмыстық сот ісін жүргізуде заңды тұлғаларға келтірілген зиян төрелік сот ісін жүргізу тәртібімен өтелуі үшін Ресей Федерациясының ҚПК-нің 139-бабын өзгерту ұсынылады. Мұндай шешім тұтастай алғанда қолдауға лайық, өйткені төрелік соттардың судьялары қылмыстық істермен айналысатын судьяларға қарағанда нақты залалды, болашақ кезеңнің шығындарын және жоғалған пайданы анықтауға дайын. Алайда, бұл ретте жеке және заңды тұлғалардың теңдігі қағидаты негізінде госуларствен адамдарға мемлекеттік-құқықтық қорғаудың жоғары режиміне кепілдік беретін конституциялық талаптарды қамтамасыз ету қажет.

Осыған байланысты мұндай талапкерлерді (өтініш берушілерді) мемлекеттік баждан босатып қана қоймай (Ресей Федерациясының Салық кодексінің 333-бабына тиісті өзгерістер енгізу арқылы), сонымен қатар мұндай талапкерлерді (өтініш берушілерді) сарапшылар мен куәгерлерге төленуге тиісті ақша сомаларын өтеуден босатуды қамтамасыз ету қажет (бұл үшін төрелік іс жүргізу кодексінің 108-бабына тиісті өзгерістер енгізуге болады Ресей Федерациясының кодексі).

4. Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 1070-бабы мен Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 133-бабының ережелері арасындаиы адамдарға келтірілген зиянды өтеу үшін негіз ретінде кінәні анықтау кезінде қақтығыс бар.3 Ресей Федерациясының ҚПК-нің 133-бабы (бірінші бөлім) азаматқа қылмыстық қудалау нәтижесінде келтірілген зиянды анықтау органының, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың кінәсіне қарамастан мемлекет толық көлемде өтейді деген норманы бекітеді. Ресей Федерациясының Конституциялық Соты атап өткендей, Федералдық заң шығарушы әділеттіліктің жалпы құқықтық принципін қамтамасыз ету және конституциялық қорғалатын құндылықтар мен мақсаттардың тепе-теңдігіне қол жеткізу үшін анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының лауазымды адамдарының кінәсіне қарамастан жауапкершілікті заңда тікелей бекітуге құқылы (2001.01.25 № 1-П қаулысы). Ресей Федерациясының ҚПК-нің 133-бабының үшінші бөлігінің ережелеріне сәйкес, Ресей Федерациясының ҚПК-нің 18-тарауында («оңалту») қарастырылған тәртіпте зиянды өтеуге құқығы бар, сонымен қатар қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде заңсыз мәжбүрлеу шараларына ұшыраған адам бар. Демек, Ресей Федерациясының ҚПК-нің 133-бабының аталған ережелері тергеу органдары мен соттың кінәсіне қарамастан, күдіктілер мен айыпталушыларға да, қылмыстық процестің басқа қатысушыларына да заңсыз мәжбүрлеу шараларымен үй қамағына алу, мүлікке тыйым салу, қызметінен шеттету, кепіл, жетек және т. б. келтірілген зиянды өтеуді қарастырады. Алайда, бұл ережелер Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 1070 – бабында белгіленген нормаға сәйкес келмейді, онда аталған шенеуніктердің кінәсіз тек кейбір зиян түрлері өтеледі, атап айтқанда-заңсыз соттау, қылмыстық жауапкершілікке тарту, қамауға алу, кетпеу туралы жазылым (бірінші бөлім). Осы баптың екінші бөлігінің мағынасы бойынша зиянның басқа түрлерін өтеу үшін анықтаушының, тергеушінің, прокурордың кінәсі қажет.

Бұл ретте судьяның кінәсі тек сот үкімімен белгіленуге тиіс. Осылайша, Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 1070-бабының ережелері Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде бекітілген зиянды өтеу кепілдіктерін тарылтады және Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 133-бабының ережелерімен өзара байланысты құқықтық нормалардың анықтығы, анықтығы, екіұштылығы және олардың қолданыстағы құқықтық реттеу жүйесіндегі келісімділігі талаптарына сәйкес келмейді, оларды сақтау заң шығарушының конституциялық міндеті болып табылады (Ресей Федерациясының Конституциялық Сотының қаулылары 2004 жылғы 6 сәуір N 7-П және 2005 жылғы 31 мамырдағы N 6-П).

К.Б. Калиновскийдің пікірінше, қылмыстық сот ісін жүргізу саласында келтірілген зиян үшін мемлекеттің жауапкершілігі жеке-құқықтық саламен салыстырғанда жоғары деңгейге ие болуы және мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың кінәсіне қарамастан жүзеге асырылуы тиіс.

5. Қылмыстық процесте оңалту институтын реттейтін Ресей Федерациясы ҚПК-нің 18-тарауында жәбірленуші - жеке айыптаушы қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын жеке айыптау істері бойынша оңалтудың ерекшелігі ескерілмейді, ал оның заңсыз әрекеттері үшін зиянды өтеу міндеті, осы тарау нормаларының мәні бойынша, сот ақтау үкімін шығарған жағдайларда да мемлекетке жүктеледі немесе істі тоқтату туралы қаулы. Сонымен бірге, әдетте жеке айыптау ісіне қатыспайтын прокурор Ресей Федерациясының ҚПК-нің 136-бабының бірінші бөлігінің тікелей нұсқауы бойынша вред адамнан келтірілген зиян үшін ресми кешірім сұрайды.

К.Б. Калиновский жеке айыптаушыны жеке айыптау істері бойынша оңалту процесінен алып тастауға болмайды, ал мемлекет – Ресей Федерациясы Конституциясының 53 – бабының ережелеріне байланысты-тек өз органдары мен лауазымды тұлғаларының әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін жауап беруі керек деп санайды. осыған байланысты Ресей Федерациясының ҚПК-де істер бойынша оңалтудың ерекшелігін көрсету қажет жеке айыптау.

6. Ресей Федерациясының Конституциялық соты өз шешімдерінде (2006 жылғы 16 ақпандағы N 19-О, 2006 жылғы 20 маусымдағы N 270-О және 2006 жылғы 18 шілдедегі N 279-О; 2009 жылғы 19 ақпандағы N 109-О-О) ҚПК-нің 18-тарауының ережелерінің мәні бойынша Ресей Федерациясы, оңалту негізі бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату туралы қаулы (ұйғарым) шығарылған адам бір мезгілде басқа қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған жағдайларда ішінара оңалту мүмкін. Мұндай жағдайларда сот нақты қылмыстық істің мән-жайларын негізге ала отырып және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының әділдігі мен басымдығы қағидаттарын басшылыққа ала отырып, егер ол сот талқылауы барысында растау таппаған айып бойынша қылмыстық қудалау нәтижесінде келтірілген болса, ішінара ре адамға зиянды өтеу туралы шешім қабылдай алады.

Сонымен қатар, Ресей Федерациясының Конституциялық сотына келіп түскен шағымдар жалпы юрисдикция соттары мұндай жағдайларда оңалту нормаларын қолданбайтындығын көрсетеді.[42] осыған байланысты адамның ішінара оңалту құқығын заңда неғұрлым нақты бекіту орынды болып көрінеді [43].

Дәрісте қарастырылатын тағы бір бағыт – қылмыстардан тікелей зардап шеккен адамдардың, атап айтқанда жәбірленушілердің құқықтарын қамтамасыз ету.

Осылайша, мемлекет азаматтар алдында қылмыстардан келтірілген зиянды өтеу жөніндегі өз міндетін жариялағанына қарамастан, мемлекет іс жүзінде мұндай міндетті жағдайлардың басым көпшілігінде орындамайды.

Жоғарыда аталған себептер бойынша құқық қорғау органдарының практикасында және қылмыстық процесс теориясында Қазақстан Республикасы ҚПК - нің 12-бабының 3-бөлігіне сәйкес, мақсаты азаматтың қылмыспен келтірілген зиянды өтету құқығын іске асыруды қамтамасыз ету

болып табылатын арнаулы мемлекеттік қорларды құру туралы мәселе туындайды.

Мұндай қорларды құру идеясы жаңа емес-ол 40 жылдан астам уақыт бұрын дүниеге келген. Ол алдымен Англия мен Жаңа Зеландияда, содан кейін Австралияда, АҚШ - та, Канадада өмірге келді. Біраз уақыттан кейін және еуропа елдерінде ұқсас заңдар қабылдана бастады.

1984 жылы Еуропа Кеңесі 1988 жылы 1 ақпанда күшіне енген «зорлық-зомбылық құрбандарына келтірілген зиянды өтеу туралы» Еуропалық Конвенцияны қабылдады. [44] бұл жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қылмыстан қорғау шараларын арнайы әзірлеген алғашқы және іс жүзінде жалғыз халықаралық құжат.

Мұндай қорлардың пайда болу тарихына, олардың дамуына байланысты көптеген мәселелер, соның ішінде шетелдік заңнама негізінде - Л.в. Вавилова, В. А. Азаров, в. Я. Понарин, о. Ведерникова, А. Г. Мазалов, В. М. Са-вицкийдің еңбектерінде қарастырылған [45].

ТМД аумағында алғаш рет Ресей Федерациясында «Ресей Федерациясындағы меншік туралы» заңды қабылдау арқылы Ресей Федерациясында қылмыстардан зардап шеккендерге мемлекеттік өтемақы енгізу әрекеті жасалды [46]. Алайда, оқиғалардың одан әрі дамуы көрсеткендей, бұл заң бірқатар себептерге байланысты қолданыстағы құқық көзі бола алмады. Біріншіден, мемлекет азаматтардың мүліктік мүдделерін материалдық жағынан қорғай алмады [47]. Қазіргі уақытта Ресей Федерациясында мұндай заңның дамуы әлі де бастапқы сатысында, оны қабылдауға алғашқы әрекеттен бастап 13 жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан [48].

ҚР заңнамасына келетін болсақ, жақын болашақта (алдағы 5-10 жылда) мұндай қор құрылуы мүмкін деп айтуға толық негіз бар. Мұндай ойды дәріс авторы 2005 жылы айтқан.

Бұл болжамдар келесі фактілерге негізделген.

Біріншіден, ақталған азаматтарға төленетін моральдық зиянды өтеудің өте төмен мөлшеріне қарамастан, өтемақы әлі де төленеді. Уақыт өте келе, моральдық зиянды өтеу үшін сотқа жүгінгендердің саны артады деп ойлаймыз - бүгінде моральдық зиянды өтеу институты қалыптасу сатысында.

Біздің дәлелдеріміз азаматтық істерді зерделеу нәтижелері осындай талап-арыздар бойынша сотқа жүгінетін азаматтар санының көбеюін көрсететіндігімен расталады. Шамасы, азаматтар заң шығарушы жариялаған құқықтық нормаларды іске асыру мүмкіндігіне көбірек сене бастады- тиісінше, осы институтқа күмәнмен қарайтын азаматтардың пайызы азайды.

Екіншіден, жыл сайын «Республикалық бюджет туралы» Заң және «Қазақстан Республикасы Үкіметінің резерві» 45 бағдарламасы шеңберінде соттар қанағаттандырған материалдық және моральдық зиян өтемақысының сомаларын өтеуге қаражат бөлінеді.

Үшіншіден, Қазақстанда ЕҚЫҰ өкілдерінің қатысуымен құқық қолдану практикасы мәселелері бойынша ғылыми-практикалық

конференциялар үнемі өткізіліп тұрады, оның барысында еуропалық мемлекеттердің тәжірибесі зерделенеді және қазақстандық практикаға сәтті енгізіледі [49].

Жалпы, азаматтарды қорғау, олардың заңды құқықтары мен міндеттерін сақтау мәселелері жиі талқыланады.

Төртіншіден, Қазақстан 2009 жылы әлемнің 150-ден астам елі ратификациялаған азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы мәселені шешті [50].

Жоғарыда аталған фактілер ұлттық заңнаманы жетілдіруге және материалдық және моральдық зиянды өтеу институтын одан әрі дамытуға ықпал етеді.

- Алайда, біздің ойымызша, барлық аталған іс-шаралар, егер тиімді тиісті нормативтік база құрылса, іске асады. Дәл осы мәселе бүгінгі күнге дейін шешілген жоқ. Осыған байланысты ҚР тиісті Заңын әзірлеу және қабылдау қажет, онда мынадай тармақтар міндетті түрде көрсетілуі тиіс:
- арнаулы мемлекеттік қордың мақсаттары мен міндеттері;
- осы Заңның нормативтік қамтамасыз етілуі;
- қылмыстан материалдық өтемақы алуға және моральдық зиянды өтеуге құқығы бар субъектілердің тізбесі (оның ішінде ре азаматтар);
- осы қорды қаржыландыру көздері;
- төленетін ақшалай сомалардың көлемі;
- өтемақы төлеу тәртібі;
- зиянның орнын толтыруға болатын қылмыстар санаты (біздің ойымызша, бұл тізімге тек адамға қарсы қылмыстарды (зорлық-зомбылық қылмыстары) қосқан жөн);
- ақшалай төлемдердің нақты жағдайлары (бұл жағдайда "туынды" субъектілерге, мысалы, жақын туыстарына және т. б. зиянды өтеуді білдіреді);
- осы мәселені шешуге өкілетті тұлғалар тобы;
- заңның күшіне ену мерзімдері (осы заңды іске асыруды қаржылық қамтамасыз ету үшін жеткілікті қаражат жинақтау үшін талап етілетін мерзімге қатысты).

Осыған байланысты біз бұл мәселені шешу үшін осы мәселеге қатысты бірнеше түрлі заңнамалық актілерді қабылдау қажет деген пікірмен толық келісе алмаймыз. Біздің ойымызша, Қылмыстан зардап шеккендердің құқықтары мен ақталған азаматтардың құқықтарына кепілдік беретін бірыңғай заң қабылдаған жөн. Онда біз айтқан барлық ережелерді бекітуге болады және көптеген заңнамалық актілерді қабылдаудың қажеті жоқ (мысалы, қаржыландыру көздері, ақша сомаларын төлеу тәртібі және т. б. д.), өйткені әр түрлі қателіктер, сәйкессіздіктер мен сәйкессіздіктер болуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандарды қорғау үшін біз АҚШ-тың мысалын келтіреміз: мұнда 1984 жылғы 12 қазандағы қылмыс құрбандарына, соның ішінде қаржылық көмекке жан-жақты қолдау көрсетудің бүкіл жүйесін

қарастыратын арнайы заң бар. Толық негізі бар бұл Заң әлемде теңдесі жоқ Тарихи болып саналады.

Біз жүргізген зерттеу нәтижелері сондай-ақ осындай төлемдер үшін қор құру қажеттілігі бар екенін растады. Мәселен, сауалнамаға қатысқан заңгерлердің 70% - дан астамы мұндай қорды құруды жақтады, 15% - ы оны құруды бүгінгі күнге дейін тиісті құқықтық базаның болмауына байланысты қажет деп санамайды, 15% - ы жауап беруде қиындықтарға тап болды. Осылайша, Қазақстанда тиімді нормативтік база болған жағдайда, қор құруды қолдайтын респонденттер саны 85% - дан астам болады.

ҚР Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру мақсатында осы заңды әзірлеумен бір мезгілде осы Заңға сілтеме жасай отырып, ҚР ҚПК 75-бабының 5-бөлігі мен 7-бөлігі редакциясын өзгерту орынды болып көрінеді, өйткені бүгінде бұл ережелер, атап айтқанда 7-бөлім таза декларативті сипатта болады.

ҚР сот практикасында ҚР ҚПК 75-бабының 7-бөлігі негізінде өтемақы төлеудің бірде-бір прецеденті болған жоқ.

Сонымен қатар, автор ҚР ҚПК 75-бабының 7-бөлігінің редакциясын 2004-2005 жылдары өзгертуді ұсынды, өйткені ҚР-да өлім жазасына мораторий енгізілді және дәл осы жазаны қолдану сол кезде жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеуге негіз болды. Мұндай төлемдер үшін басқа негіздер болған жоқ. Атап айтқанда, өтемақы төлеу үшін негіз ретінде өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тағайындауды көздеу ұсынылды - біз өлім жазасын ҚР заңнамасынан алып тастау туралы мәселе шешілді деп санаймыз, бұл уақыт мәселесі. Егер заң шығарушы осы бағытта одан әрі қарай жүруді шешсе, онда, әрине, өмір бойы бас бостандығынан айыру жалғыз емес, мұндай төлемдердің негіздерінің бірі болады. Осыған байланысты, біздің ойымызша, Арнайы мемлекеттік қор құру қажет.

Мүмкін, жаңадан қабылданған заңның іске асырылуын қаржылық қамтамасыз ету үшін айыппұлдардан, тәркілеуден, тәркіленген кепілге салынған ақшадан, сот шығындарын төлеуден және т.б. алынған кірістер орынды болар еді.

Заңға зиянның мемлекеттік өтемақысы қылмыскердің іс жүзінде сотталғанына немесе сотталмағанына қарамастан төленуі керек деген ережені енгізу де маңызды рөл атқарады, өйткені ашылмаған қылмыстардың пайызы өте жоғары.

Осылайша, тиісті заңның күшіне енуі жәбірленушілер мен ақталғандардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді; заң шығарушы жәбірленушілер мен ақталғандарға қылмыстық процесте тиісті көңіл бөледі, ал айыпталушы заң шығарушының мүддесінің жалғыз объектісі болуды тоқтатады-өйткені көптеген онжылдықтар бойы қылмыстық процестегі барлық назар айыпталушының іс жүргізу жағдайына, оның құқықтарының сақталуына, ал қылмыстық процестің құқықтары мен жәбірленушінің мүдделеріне қылмыстық саясат реформалары әсер еткен жоқ.

Болашақта заң шығарушы қылмыс құрбандары мен ақталған азаматтарға «бетпе - бет келеді», мысалы, Англия мен АҚШ-та, мысалы, қылмыс құрбандарын қорғау және оларға көмектесу, сондай-ақ адамның басқа конституциялық құқықтарын қорғау мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. ҚР Конституциясының 1-бабында мемлекеттің осы міндеттері де бекітілген.

Бүгінгі таңда ҚР заң шығарушысы басқаша әрекет етті. ҚР ҚПК 75-бабының 7-бөлігі ҚР 2009 жылғы 11 желтоқсандағы № 230-4 Заңымен төмендегідей өзгертілді.

Жәбірленуші, ал ол қайтыс болған жағдайда – оның құқық қабылдаушылары, егер осындай қылмысы үшін сотталған адамның осы қылмыспен келтірілген залалды өтеу үшін жеткілікті мүлкі болмаса, аса ауыр қылмыспен келтірілген мүліктік зиян үшін бюджет қаражаты есебінен ақшалай өтемақы алуға құқылы. Бұл жағдайда бюджет қаражаты есебінен ақшалай өтемақы төлеу туралы мәселені үкім шығарған сот жәбірленушінің не оның құқық қабылдаушысының өтініші бойынша шешеді. Егер залал жүз елу айлық есептік көрсеткіштен аспаса, жәбірленушінің көрсетілген жағдайларда залалды толық көлемде өтеуге құқығы бар. (бұрын 1000 айлық есептік көрсеткішке дейін)

Қорытындылай келе, Оңалту және зиянды өтеу институттары қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерінен зардап шеккен адамдардың және қылмыстардан зардап шеккен адамдардың құқықтарын қамтамасыз етуге арналған, құқықтарды қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады және мемлекет тарапынан сенімді кепілдіктер болып табылады, бірақ сонымен бірге одан әрі жетілдіруді қажет етеді.

5. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша тергеп-тексеру

Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істердің ерекшелігі айыпталушылардың жас ерекшелігімен және осы істер бойынша куәгерлер мен жәбірленушілердің едәуір бөлігімен анықталады.

Жас дамуының бұл кезеңі тән, атап айтқанда:

1. Асығыс жалпылау тенденциясымен бірге өмірлік тәжірибенің жеткіліксіздігі;
2. Еліктеуге бейімділік;
3. Сәннің әсеріне және жақын ортаның әсеріне (мысалына) ерекше әсер ету; топтық қарым-қатынастың ерекше рөлі;
4. Тәуелсіздікті, ересектікті көрсетуге деген ұмтылыс.
5. Жасөспірім айналатын ортада беделді, өзін-өзі құрметтеуге ұмтылу;
6. Кейбір жағдайларда батылдық, адалдық, серіктестік ұғымдарын нақты түсіндіру;
7. Әлеуметтік мінез-құлық дағдылары жүйесінің дамуының аяқталмауы және осыған байланысты көптеген әрекеттердің ситуациялық (қалыптасқан жағдайға бағыну).

Кәмелетке толмағандардың жас ерекшеліктерін білу тергеушіге (прокурорға, судьяға, адвокатқа, жедел қызметкерге) қажет

1. Осы істер бойынша іс жүргізуге қатысты заңның мамандандырылған нормаларын дұрыс қолдану;

2. Істің барлық маңызды мән-жайларын (оның ішінде іс-әрекеттің себептері мен себептерін) анықтауды қамтамасыз ету;

3. Кәмелетке толмаған адам қатысатын тергеу және сот іс-әрекеттерін тактикалық тұрғыдан дұрыс жүргізу.

Кәмелетке толмағандардың істері бойынша қылмыстық заң, қылмыстық сот ісін жүргізу, тергеу тактикасы және сот талқылауы үшін жасөспірімдерге тән еліктеу (басқа адамдардың, әсіресе үлкендердің іс-әрекеттері мен мінез-құлқын көшіру), сенімге, сендіруге, уәделерге, қауіп-қатерлерге деген ұсыныстың және икемділіктің жоғарылауы маңызды.

Осы тармақтардың барлығын ескере отырып қылмыстық заң:

- 1) қылмыстық жауаптылықтың жас «шектерін» белгілейді;
- 2) кейбір әрекеттерді жасағаны үшін кәмелетке толмағандардың ересектерге қарағанда қылмыстық жауаптылығының неғұрлым тар шекараларын белгілейді (ҚР ҚК 15-бабына сәйкес 20 қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық 14 жастан басталады, мысалы, кісі өлтіру (96-бап), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (103-бап), қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру (104-бап), зорлау (120-бап), жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық (121-бап), Адам ұрлау (125-бап), ұрлау (175-бап), тонау (178-бап), қарақшылық (179-бап), бопсалау (181-бап) және т. б.

3) кәмелетке толмаған адамға тағайындалуы мүмкін ең жоғары жазаны шектейді. 79-баптың 7-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмаған сотталғандарға бас бостандығынан айыру 10 жылдан аспайтын мерзімге, ал ауырлататын мән-жайларда кісі өлтіргені үшін - 12 жылға тағайындалуы мүмкін.

4) кәмелетке толмағандарға қылмыстық жазаның кейбір түрлерін қолдануға тыйым салады, мысалы, өлім жазасы, бас бостандығын шектеу, (әскери қызмет бойынша шектеу, тәртіптік әскери бөлімде ұстау әскерге шақыру жасына байланысты) - ҚР ҚК 79-бабын қараңыз. Алғаш рет 14 пен 16 жас аралығындағы ауырлығы аз қылмыс жасаған адамдарға бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

5) жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату негіздерін көздейді. ҚР ҚК 84-бабына сәйкес жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату кәмелетке толмаған жасында қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға немесе түзеу жұмыстарына сотталған адамдарға іс жүзінде өтегеннен кейін қолданылуы мүмкін.

а) ауырлығы аз немесе орташа қылмыстар үшін сот тағайындаған жазаның кемінде 1/4 бөлігі;

б) ауыр қылмыс жасағаны үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен бір бөлігі (жасағаны үшін ең көп жаза 12 жыл бас бостандығынан айырудан аспайтын қасақана жасалған іс-әрекеттер, ҚР ҚК 10-бабы 4-бөлігі).

в) аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде жартысы (жасағаны үшін 12 жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жаза көзделген қасақана жасалған әрекеттер аса ауыр қылмыс деп танылады, ҚР ҚК 10-бабы 5-бөлігі).

г) адам өміріне қол сұғумен ұштасқан аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жазаның кемінде 2/3 (үштен екісі)

Соңғы 10-15 жылда, әсіресе 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап заңды күшіне енген ҚР жаңа ҚПК-нің қабылдануымен кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі қылмыстық іс жүргізу заңнамасы жетілдірілді.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі іс жүргізудің ерекше тәртібі ұғымы. Осы саладағы халықаралық стандарттар

Іс жүргізудің ерекше тәртібі қылмыс жасалған кезде 18 жасқа толмаған күдіктілер мен айыпталушыларға (оның ішінде сотталушыларға) қолданылады (ҚПК-нің 480-бабының 1-бөлігі).

Бұл қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің жалпы тәртібінен түбегейлі ерекшеленетін ерекше тәуелсіз процедураны білдірмейді.

Бұл кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделеріне қосымша кепілдіктермен қамтамасыз етілген процестің жалпы тәртібі. Бұл кепілдіктердің барлығы жас ерекшеліктеріне байланысты қылмыстық процесте өз құқықтары мен мүдделерін толық қорғай алмайтын адамға көмек көрсету қажеттілігінен туындайды.

Алайда, егер қылмыстық іс қаралған кезде бұл адам кәмелетке толған болса, онда оған қатысты кәмелетке толмаған адамның жағдайына арналған

көптеген іс жүргізу кепілдіктерін қолдану мағынасын жоғалтады. Атап айтқанда, әдетте, заңды өкілдің ісіне қатысу аяқталады, қорғаушының қатысуы міндетті болуды тоқтатады, айыпталушыға бұлтартпау шараларын қолдану шарттары, прокурорға, тергеушіге, анықтаушыға немесе сотқа шақыру тәртібі, оны жауап алу ережелері және т. б. өзгереді.

Сонымен бірге, осы адамның кәмелетке толмаған кезінде қылмыс жасауының себептері мен шарттарына, оған жасына байланысты егде жастағы адамдардың әсер етуіне байланысты мән-жайлар кәмелетке толмағандарға қатысты іс жүргізудің ерекше тәртібінің нормалары талап ететіндей белгіленуі керек сияқты, өйткені бұл қылмыстық жауаптылықтың негіздері мен шараларын анықтау үшін маңызды бұл адамның да, оны қылмыстық әрекетке тартқан ересектердің де.

Бұдан басқа, кәмелетке толмағандардың істері бойынша процестік ерекшеліктерін қолдану сот кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері туралы қылмыстық заңда қамтылған ережелерді 18 жастан 20 жасқа дейінгі адамдарға тарату туралы шешім қабылдаған кезде жалғасатынын есте ұстаған жөн (ҚК 87-бабы).

Кәмелетке толмағандар үшін қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібіне қатысты БҰҰ-ның кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты ең төменгі стандартты ережелері (Бейжің ережелері) сияқты беделді құжатта бекітілген ұсынымдық халықаралық-құқықтық нормалар бар, олар Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 10.12.85 ж. № 40/33 қарарымен қабылданды.

Казахстанское законодательство, регулирующее производство по делам несовершеннолетних, в полной мере учитывает эти общепризнанные международно-правовые нормы.

Глава 56 устанавливает порядок производства об уголовных правонарушениях несовершеннолетних.

Однако не распространяется данный порядок на случаи, когда

- 1) в одно производство объединены дела о нескольких преступлениях, часть которых совершена лицом после достижения им 18 лет,
- 2) обвиняемый к моменту судопроизводства достиг совершеннолетия

ҚПК-нің 191-бабының 2-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы барлық қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу жүргізу міндетті. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық істерінің тергелуі жасалған қылмыстың сипаты бойынша айқындалады және оны Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Ішкі істер органдарының және қаржы полициясының тергеушілері жүргізе алады.

ҚР ҚПК 200-бабына сәйкес кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша анықтау органдары қылмыс іздерін анықтау және бекіту және шұғыл тергеу әрекеттерін орындау бойынша шұғыл тергеу әрекеттерін жүргізуге құқылы, бірақ іс қозғалған күннен бастап бес тәуліктен кешіктірмей анықтау органы істі тергеушіге беруге, бұл туралы прокурорға 24 сағат ішінде жазбаша хабарлауға міндетті (сағ.ҚПК 200-бабы).

Істі тергеушіге бергеннен кейін анықтау органы ол бойынша тергеу әрекеттері мен жедел-іздістіру іс-шараларын тергеушінің тапсырмасы бойынша ғана жүргізе алады (ҚПК 200-бабының 3-бөлігі).

ҚПК-нің 285-бабында көзделген кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша алдын ала тергеуді анықтау органдары жүргізеді. (ҚПК 288-бабы)

Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы кеңейтілген дәлелдеу пәні.

Дәлелдеу нысанасы ҚПК-нің 113-бабында көрсетілген мән-жайлардан басқа, қосымша мынадай мән-жайларды (531-бап) қамтиды:

1. жасы,
2. өмір сүру және тәрбиелеу шарттары.
3. а дәрежесі) зияткерлік
б) ерікті
в) психикалық даму

Ерекшеліктері:

- а) мінезі,
  - б) темперамент;
- Қажеттіліктер мен мүдделер;
4. кәмелетке толмаған ересектерге және басқа кәмелетке толмағандарға әсері.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі іс жүргізудің маңызды ерекшелігі қорғаушының міндетті қатысуы болып табылады (ҚПК-нің 67-бабының 2-бөлігі және 536-бөлігі 1-бөлігі).

Қорғаушыға кәмелетке толмаған адам күдікті немесе айыпталушы ретінде бірінші жауап алған сәттен бастап, ал ұсталған немесе қамауға алынған жағдайда - ұсталған не қамауда ұсталған сәттен бастап айып тағылғанға дейін жол беріледі.

Егер кәмелетке толмаған күдікті, айыпталушы не олардың заңды өкілі адвокатпен келісім жасамаса, тергеуші, прокурор немесе сот қорғаушының іс бойынша қатысуын қамтамасыз етуі тиіс (ҚПК-нің 536-бабының 3-бөлігі). Қылмыстық процесті жүргізетін Орган ҚПК-нің 73-бабының 2-бөлігіне сәйкес мұндай бас тартудың себептеріне қарамастан кәмелетке толмағанның қорғаушыдан бас тартуын қабылдамауға тиіс.

Егер күдікті, айыпталушы, сотталушы істі тергеу немесе сотта қарау кезінде кәмелетке толған болса, онда қылмыстық процесті жүргізуші орган ҚПК-нің 73-бабының талаптарын дәл сақтай отырып, оның қорғаушыдан бас тартуын қабылдауға құқылы.

Қылмыстық қудалау органдары мен соттар ҚР Конституциясының 13-бабы 3-бөлігінің және ҚПК-нің 28-бабының талаптарына сәйкес барлық жағдайларда кәмелетке толмаған күдіктінің, айыпталушының, сотталушының білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз етуге тиіс.

Егер алдын ала тергеу барысында кәмелетке толмаған күдіктінің,

айыпталушының қорғауға құқығы бұзылған болса, соттар сот ісін жүргізудің заңдылығы мен қағидаттарын бұза отырып жиналған дәлелдемелерді бағалау кезінде және заңда көзделген негіздер болған кезде істің тиісті материалдарын дәлелдемелердің күші жоқ деп тануға құқылы.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі қорғаушының міндетті қатысуы туралы талапты бұзу ҚР ҚІЖК 415-бабының 3-тармағының 3-тармағына сәйкес қылмыстық іс жүргізу заңын елеулі бұзу ретінде қаралады және бұл жағдайда үкімнің күші жойылуға тиіс.

1. Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша іс жүргізудің ерекшеліктеріне кәмелетке толмағанның заңды өкілдерінің — өкілдігін жіберген адамның мүдделерін және жеке мүдделерін қорғау функциясын жүзеге асыратын УСП-ның дербес қатысушыларының іске міндетті түрде қатысуы жатады.

Қорғаушының іске қатысуы алдын ала тергеу органдары мен сотты кәмелетке толмаған күдіктінің, айыпталушының, сотталушының заңды өкілін іске қатысуға тарту міндетінен босатпайды.

2. Сот ісін жүргізуге қандай да бір қатысушы өкілінің құқықтары мен міндеттері мазмұны жағынан өкілдігі бар тұлғаның құқықтары мен міндеттерімен бірдей екендігі жалпы қабылданған.

ҚПК-нің 7-бабының 13-тармағында аталған адамдар ғана кәмелетке толмағандардың заңды өкілдері бола алады. ҚПК-нің 7-бабының 13-тармағына сәйкес заңды өкілдер — ата-аналар, асырап алушылар, қорғаншылар, Т., О. қамқоршылары, сондай-ақ қамқорлығында немесе асырауында Т., О. бар ұйымдар мен тұлғалардың өкілдері болып табылады.

Егер кәмелетке толмағанның ата-анасы болмаса және жалғыз немесе оны ұстаған, бірақ тиісті түрде оның қамқоршысы немесе қамқоршысы тағайындамаған адамда тұрса, онда ҚІЖК-нің 487-бабының бірінші бөлігіне сәйкес іске міндетті түрде қорғаншылық және қамқоршылық органының өкілдері қатысуға тартылуға тиіс.

Кәмелетке толмаған адам күдікті немесе айыпталушы ретінде бірінші жауап алған сәттен бастап заңды өкіл немесе қорғаншы және қамқоршы органының өкілі іске қатысуға жіберілуге тиіс, бұл туралы тергеуші ҚПК-де көзделген құқықтарды түсіндіре отырып қаулы шығарады.

Туыстық, қорғаншылық пен қамқоршылықты жүзеге асыру, асырауында болу фактілері заңда белгіленген тәртіппен расталуға тиіс.

Қылмыстық процесті жүргізетін Орган өзінің іс жүргізу құқықтарын іске асыру үшін кәмелетке толмаған күдіктінің, айыпталушының қатысуымен жасалатын барлық іс жүргізу әрекеттеріне қатысуға заңды өкілді тартуға құқылы.

Кәмелетке толмаған күдіктінің, айыпталушының, сотталушының заңды өкілдерінің бірі қорғаушы функцияларын орындаған кезде қылмыстық процесті жүргізетін орган оның басқа заңды өкілін іске қатысуға тартуға, ал ол болмаған кезде қорғаншылық және қамқоршылық органы өкілінің міндетті қатысуын қамтамасыз етуге тиіс.

Қылмыстық процесті жүргізетін орган адамның кәмелетке толған кезінен бастап заңды өкілдің функциясы тоқтатылатынын, бұл туралы қылмыстық қудалау органы қаулы шығаратынын, ал сот сот отырысының хаттамасына тиісті жазба жасайтынын есте ұстаған жөн. Мұндай жағдайда бұрын заңды өкіл ретінде әрекет еткен адамдар олардың келісімімен жеке тұлғаның психологиялық сипаттамасы, сондай-ақ кәмелетке толмағанның өмір сүру және тәрбиелеу жағдайлары мәселелері бойынша куәгер ретінде жауап алынуы мүмкін.

3. Заңды өкілдің іске қатысуына жол бермеуге немесе оны шеттетуге әкеп соғатын мән-жайлар мыналар болуы мүмкін:

- әрекетке қабілетсіздік;

- бала үшін қолайсыз салдарға әкеп соғуы мүмкін әрекеттер жасау (мысалы, өз құқықтарын теріс пайдалану, өз міндеттерін орындамау, осы КС-тарды жария ету, балаға өзінің айғақтарын өзгерту мақсатында психологиялық қысым көрсету, жалған айғақтар беруге көндіру, іспен танысуды қасақана кешіктіру және т. б.)

4. Заңды өкілдің өз құқықтарын теріс пайдалануы оның осы құқықтарынан айырылуына әкелуі мүмкін, бұл туралы тергеуші дәлелді қаулы шығаруы керек.

Алдын ала тергеудің аяқталғаны туралы хабарлау және іс материалдарын кәмелетке толмағанға танысу үшін ұсыну кезінде кәмелетке толмағанның заңды өкілдері (ата-анасы, асырап алушылары, қорғаншылары, күдіктінің, айыпталушының қамқоршылары, сондай-ақ айыпталушы, күдікті қамқорлығында немесе асырауында болатын ұйымдар мен адамдардың өкілдері) қатыса алады (ҚІЖК-нің 7-бабы 22-тармағы).

5. Кәмелетке толмаған күдіктіге, айыпталушыға қатысты бұлтартпау шарасын қолдану туралы мәселені шешу кезінде әрбір жағдайда кәмелетке толмаған күдіктіні, айыпталушыны қарауға беру сияқты шараны сайлау мүмкіндігі талқылануы тиіс.

ҚІЖК-нің 147-бабына сәйкес кәмелетке толмағанды ата-аналарының, қамқоршыларының, қамқоршыларының немесе басқа да сенімді тұлғалардың, сондай-ақ ол орналасқан арнайы балалар мекемесінің Әкімшілігінің қарауына беру кәмелетке толмағанның тиісті мінез-құлқын және оның қылмыстық процесті жүргізуші органның шақыруы бойынша келуін қамтамасыз ету жөніндегі жазбаша міндеттемені аталған адамдардың кез келгенінің өзіне қабылдауынан тұрады.

Кәмелетке толмаған күдіктілерді, айыпталушыларды тергеушіге немесе сотқа шақыру ата - аналары немесе басқа заңды өкілдері арқылы, олар болмаған кезде-қорғаншылық және қамқоршылық органдары арқылы жүзеге асырылады (ҚПК-нің 484-бабының 1-бөлігі).

Арнайы балалар мекемесінде не қамауда отырған Кәмелетке толмаған бала - оны ұстау орындарының әкімшілігі арқылы (ҚПК-нің 484-бабының 2-бөлігі).

6. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі іс жүргізудің маңызды ерекшелігі ҚР ҚПК-нің 128, 147-баптарында көрсетілген негіздер бойынша ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған кезде ерекше жағдайларда ғана ұстауды және қамауда ұстауды қолданудың айрықша ерекшелігі болып табылады

ҚР ҚПК 151-бабында белгіленген сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында қамауда ұстау мерзімі алты айдан аспайтын мерзімге ұзартылуы мүмкін.

Қамауда ұстау, қамауға алу немесе ұстау мерзімін ұзарту туралы кәмелетке толмағанның ата - анасы немесе оның басқа да заңды өкілдері, ал олар болмаған кезде-жақын туыстары дереу хабардар етіледі

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау мен сақтаудың ерекше кепілдіктеріне назар аударған жөн— ерекше жағдайларда, бұл істің ерекше сипатына байланысты болған кезде, прокурордың санкциясымен тергеудің бастапқы кезеңінің құпиясын сақтауды тиісінше қамтамасыз ету мақсатында кәмелетке толған ұсталғандар мен қамауға алынғандардың туыстарын хабардар ету 72 сағат, 10 тәулік ішінде жүргізілмеуі мүмкін).

7. Кәмелетке толмағандардың істері бойынша іс жүргізудің ерекшеліктеріне жауап алудың іс жүргізу тәртібі жатады

кәмелетке толмаған күдіктіден жауап алу әдеттегі тәртіппен қорғаушының, заңды өкілінің, ал қажет болған жағдайда - психологтың, педагогтың қатысуымен жүргізіледі.

Кәмелетке толмаған күдіктіден айыпталушыдан жауап алу тәуліктің күндізгі уақытында жүргізіледі және екі сағаттан артық үзіліссіз, ал жалпы алғанда - күніне 4 сағаттан аспай жалғаспайды. Кәмелетке толмаған адамның айқын шаршауы жағдайында жауап алу осы уақыт өткенге дейін тоқтатылуы керек.

Заңның осы талаптарын орындамау, сондай-ақ кәмелетке толмағанды куә ретінде жауап алу, егер оны қылмыс жасады деп күдіктенуге немесе оған айып тағуға жеткілікті негіздер болса, кәмелетке толмағанның айғақтарын жол берілмейтін дәлел деп тануға әкеп соғуы мүмкін.

8. 16 жасқа толмаған, сондай-ақ осы жасқа толған, бірақ психикалық дамуында артта қалу белгілері бар кәмелетке толмаған күдіктінің, айыпталушының қатысуымен іс жүргізу әрекеттерін жүргізу кезінде мұғалімнің немесе психологтың қатысуы міндетті .

16 жасқа толған кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша педагог немесе психолог тергеушінің, соттың қалауы бойынша не қорғаушының, заңды өкілдің өтініші бойынша іске қатысуға жіберіледі.

Іс жүргізу іс - әрекеттерін жүргізуге қатысатын педагог немесе психолог маман ретінде қарастырылуы керек-кәмелетке толмағандардың педагогикасы мен психологиясы саласында арнайы білімі бар, жасөспірімдермен жұмыс істеудің кәсіби дағдыларын меңгерген және осындай жұмыс тәжірибесі бар адам.

Жауап алудағы мұғалімнің негізгі қызметі-кәмелетке толмағандармен байланыс орнату, сұрақтарды педагогикалық тұрғыдан дұрыс қою, жауап алынушының оңтайлы эмоционалды жағдайын қамтамасыз ету. Педагогтің көмегі жауап алынатын адамның сөйлеу ерекшеліктерін мұқият тіркеу үшін тергеу әрекетінің хаттамасын жасау кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Егер педагог, психолог кәмелетке толмаған айыпталушыдан (күдіктіден) жауап алу кезінде оған дұрыс көзқарасты қамтамасыз етсе және байланыс орнатуға жәрдемдессе, онда міндеттер қорғану құқығын қамтамасыз етуден, жауапкершілікті жоятын немесе жеңілдететін мән-жайларды анықтаудан тұрады. Педагог (психолог) да, адвокат та іс бойынша шындықты анықтап қана қоймай, құқық бұзушылықты тудырған себептер мен жағдайларды анықтауға көмектесуі керек және сот ісін жүргізу барысында қылмыс жасаған кәмелетке толмағанды қайта тәрбиелеуге ықпал етуі керек.

9. Кәмелетке толмаған адамға қатысты қылмыстық істі жеке іс жүргізуге бөлу

Ересек адаммен бірге қылмыс жасауға қатысқан кәмелетке толмаған адамға қатысты қылмыстық іс, әдетте, жеке іс жүргізуге бөлінеді. Алайда, егер бұл алдын ала тергеудің және қылмыстық істі шешудің жан-жақтылығы мен объективтілігіне әсер етпесе, қылмыстық істі осындай бөліп көрсетуге бір маңызды шарт болған кезде жол беріледі. Әдетте, егер кәмелетке толмаған адам қылмыстың орындаушысы, ұйымдастырушысы немесе қоздырушысы болса, ересектердің қылмыстық әрекетінің барлық эпизодтарына белсенді қатысса, бөлу мүмкін емес.

Жеке іс жүргізуге бөлінген істе осы қылмыстық іс үшін маңызы бар іс жүргізу құжаттарының түпнұсқалары немесе прокурор, тергеуші немесе анықтаушы куәландырған көшірмелері болуға тиіс. Түпнұсқаларда әдетте кәмелетке толмағанның жеке басын, оның өмір сүру және тәрбиелеу жағдайларын сипаттайтын материалдар, сондай-ақ оның жасы туралы құжаттар сақталады.

Введение

Усилия государственных и общественных институтов должны быть сконцентрированы на претворении в жизнь созидательного потенциала Основного закона страны, который содержится во всех конституционных установлениях.

В процессе совершенствования законодательства и в правоприменительной деятельности необходимо неуклонно следовать принципам верховенства Конституции и соответствия норм актов нижестоящего уровня актам вышестоящего уровня. Нужны системные меры, обеспечивающие как режим законности в стране и стабильность правовой системы, так и поступательное развитие национального права в рамках действующей Конституции.

Комплексный подход к правовой политике позволит модернизировать всю нормативно-правовую базу в контексте общей стратегии развития государства, в том числе по выстраиванию качественно новой модели государственного управления на принципах результативности, прозрачности и подотчетности, обеспечивающих защиту прав и свобод граждан, интересов общества и государства.

Создание уголовного процесса качественно нового типа — сложная задача. Каждое государство решает ее индивидуально, без использования готовых рецептов. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан непрерывно изменяется. Этот процесс носит в целом позитивный характер, однако некоторые преобразования закона выглядят не вполне своевременными, обоснованными, системными.

Так, в законотворческой практике актуализировался вопрос о возможности заимствования норм и институтов уголовно-процессуальных законов зарубежных стран, имеющих иные правовые традиции, правовые и социальные реалии.

В условиях, когда перед государствами стоят одинаковые проблемы в сфере уголовной юстиции (рост преступности, повышение роли правозащитных начал в области уголовной юстиции, недостаточно эффективная защита потерпевших от преступлений, громоздкость и чрезмерная длительность сроков судопроизводства, наличие судебных ошибок и др.), правовая интеграция необходима. Поэтому большинство стран включается в процесс гармонизации и унификации национальных законодательств и практики их применения. Однако при естественной тенденции к сближению национальных законодательств нельзя недооценивать роль сложившихся форм судопроизводства, являющихся продуктом культурно-исторического развития.

В связи с этим зарубежные исследователи констатируют возникновение серьезной проблемы теории и практики уголовного процесса государств, которая состоит в четком уяснении того, являются происходящие перемены юридической аккультурацией (заимствованием отдельных правовых институтов, процедур и др.) без изменения основополагающих принципов и механизмов судопроизводства или они связаны с изменением

общей системы правовых взглядов в обществе и ведут к кардинальному изменению практики судопроизводства путем рецепции (переноса) западного уголовного процесса как культурного феномена, существует ли при этом риск разрушения собственной культурно-исторической модели уголовного процесса.

Трудности при реализации задач, стоящих перед законодателем, как и неоднозначность понимания ряда норм уголовно-процессуального закона, во многом обусловлены современным состоянием доктринальной основы уголовного процесса, которой следует уделять должное внимание. Уголовный процесс как правовое явление имеет теорию и практику, отрабатываемую веками. Не основанный на научных положениях подход к его реформированию недопустим.

Сегодня представляется необходимым определить направления развития отечественного уголовного процесса, дать квалифицированные, научно обоснованные ответы на следующие вопросы:

- какова исторически сложившаяся форма отечественного уголовного процесса;

- каким должен стать наш уголовный процесс в перспективе, с учетом общемировых тенденций;

какими целями и принципами следует руководствоваться при внесении первоочередных изменений в УПК и при этом не только не войти в противоречие с Конституцией страны, но и развить ее положения, реформируя закон в оптимальном направлении

1. Актуальные проблемы совершенствования уголовно-процессуального законодательства и практика его применения

В ходе реформирования постсоветских уголовно-процессуальных систем основное внимание было уделено, главным образом, разграничению функций обвинения, защиты и разрешения дела и вытекающему из него освобождению суда от несвойственных ему обвинительных функций. В результате в большинстве постсоветских государств удалось более или менее успешно избавиться от ряда советских уголовно-процессуальных рудиментов (например, возбуждения уголовного дела судом), а там, где они все еще по каким-то причинам сохраняются, существует едва ли не единодушное доктринальное мнение о необходимости их скорейшего упразднения.

Но сосредоточившись на разграничении функций обвинения, защиты и разрешения дела, реформаторы упустили из вида, что современный уголовный процесс функционально не сводится исключительно к названным направлениям деятельности. Он представляет собой более сложную систему, особенно в том, что касается «государственного сегмента» уголовно-процессуального механизма. Забвение данного постулата не позволило удовлетворительно решить проблему «досудебного производства» на постсоветском пространстве и окончательно перевести уголовный процесс постсоветских государств из «переходного состояния» в состояние, характерное для развитых правопорядков.

Учитывая, что уголовный процесс имеет публично-правовую природу и неизбежно строится вокруг деятельности государства, обладающего, как известно, неограниченными властными полномочиями, здесь столь же необходимо «уголовно-процессуальное разделение властей», что и на общеконституционном уровне. Иначе говоря, государственная деятельность в уголовном процессе должна иметь строго установленные «институциональные ограничители» и обладать внутрисистемной функциональной дифференциацией, когда институциональный уровень того или иного типа задействованных в уголовном процессе государственных органов определяет объем характерных для данного типа органов полномочий, что и образует «внутреннее» (для государственного механизма) разграничение уголовно-процессуальных функций, существующее наряду с «внешним» его разграничением в духе «обвинение vs защита». При этом подчеркнем еще не до конца понятую на постсоветском пространстве, но очень важную мысль: любое разграничение исходящих от государства уголовно-процессуальных функций будет теоретически оправданным только в том случае, если оно основано на различии в институциональной природе (нередко отраженной в правовом смысле на конституционном уровне) соответствующих органов, иначе речь идет лишь о техническом «распределении обязанностей».

Так, например, МВД состоит из департаментов и отделов, каждый из которых выполняет свои функции, однако их распределение является сугубо «техническим», поскольку не имеет никаких институциональных корней –

полицейский остается по своему статусу полицейским, как бы ни назывался департамент, в котором он проходит службу.

Если рассуждать более конкретно, то «государственный сегмент» современного уголовного процесса строится вокруг разграничения полицейских, прокурорских и судебных функций. Данное разграничение является фундаментальным, поскольку, строго говоря, никаких иных государственных функций в уголовном процессе и быть не может. При этом разграничение данных функций определяет объем процессуальных полномочий полиции, прокуратуры и суда не только в позитивном смысле, но и ограничения их компетенции в негативном смысле, то есть те действия и решения, которые они не могут совершать и принимать *ex natura sua*.

Функции полиции, являющейся представителем одного из тех подразделений исполнительной власти (как бы они ни назывались), в обязанности которых входит силовое поддержание общественного порядка, могут сводиться в уголовном процессе исключительно к: а) физическому пресечению преступной деятельности и б) квалифицированному собиранию доказательственных сведений о гипотетических преступлениях. При этом только при выполнении первой из названных функций полиция вправе ограничивать на очень непродолжительное время, исчисляемое часами, конституционные права личности (в данном случае на физическую свободу). При собирании доказательств такого права у полиции уже нет. Более того, уголовно-процессуальная деятельность полиции не является в строгом смысле деятельностью юридической, то есть сопряженной с применением права, его толкованием и т. д. Полицейский, будучи сыщиком, а не юристом, должен не «применять право», а неукоснительно следовать инструкции, роль которой выполняет соответствующий раздел уголовно-процессуального закона или даже специальная инструкция для «чинов полиции», изданная соответствующим ведомством во исполнение закона.

В такой ситуации становится ясно, что уголовно-процессуальная деятельность полиции (как «силового» ведомства) может быть эффективной и безопасной для добропорядочных граждан только в том случае, когда она введена в жесткие функциональные рамки, сопряженные с отсутствием у полиции следующих прав и полномочий: а) права самостоятельно применять любые формы ограничения свободы или, иначе говоря, «меры процессуального принуждения» (включая так называемые «альтернативные»), кроме кратковременного полицейского задержания, исчисляемого часами; б) права самостоятельно производить следственные и подобные им действия по собиранию доказательственной или любой иной информации, сопряженные с ограничением фундаментальных (конституционных) прав и свобод личности; в) права давать запрещенному законом деянию, по которому полиция проводит расследование, официальную уголовно-правовую оценку, то есть, иначе говоря, права самостоятельно осуществлять уголовно-правовую квалификацию деяния и составлять по этому вопросу какие-либо официальные правоустанавливающие акты, как бы они ни именовались.

Функции прокуратуры, о которых мы лишь упомянем, определяются более высоким институциональным статусом прокурора по сравнению с полицейским – статусом, имеющим подчас конституционно-правовой уровень. В некоторых уголовно-процессуальных системах (Франция, Италия и др.) прокурор рассматривается даже как «магистрат», то есть лицо, пусть и не являющееся судьей, но входящее наряду с последним в единый корпус магистратуры и обладающее в силу этого немалой степенью институциональной независимости. Как бы то ни было, но прокурор — это уже не «сыщик», а подлинный правовед, призванный осуществлять правоприменение, толковать нормы права, оценивать наличие или отсутствие в уголовном преследовании публичного интереса, представлять в ходе уголовного процесса государство и общество и т. д.

Уголовно-процессуальные полномочия прокурора в ходе досудебного производства по уголовному делу (в судебном производстве он — обвинитель) определяются его ролью «фильтра» между полицией с ее в большей мере неюридическими (техническими) функциями по собиранию доказательственной информации и судом, стоящим на вершине правоприменения. С одной стороны, прокурор контролирует полицию (говоря советско-постсоветским процессуальным языком, «надзирает» за ней) с точки зрения эффективности расследования, защиты публичного интереса, гарантий прав личности. С другой стороны, он «процессуализирует» и «юридизирует» собранную полицией информацию и решает вопрос о передаче дела в суд. Именно прокурор дает деянию официальную уголовно-правовую оценку (по итогам и с учетом полицейского расследования), то есть квалифицирует его по нормам материального уголовного права. Именно он вправе инициировать применение так называемых «альтернатив уголовному преследованию», включая уголовно-правовую медиацию и т. д. При этом «юридизация» и «процессуализация» прокурором материалов полицейского расследования, сопряженная с официальным выдвижением обвинения, может иметь характер как окончательный, когда дело передается в суд для рассмотрения по существу, так и промежуточный, когда прокурор обращается в суд за применением соответствующей меры пресечения или разрешением на производство соответствующего следственного действия.

Функции суда определяются конституционно-правовым статусом судебной власти, с одной стороны, призванной быть гарантом прав и свобод личности, с другой, — являющейся единственным инструментом окончательного разрешения всех правовых споров. В более технической плоскости полномочия в уголовном процессе суда нередко устанавливаются не позитивно (путем определения некоей исчерпывающей компетенции), а негативно (путем возложения на него тех функций, которые не вправе в силу их институциональной природы выполнять полиция и прокуратура). Иначе говоря, если соответствующее действие, скажем, прослушивание телефонных переговоров или производство обысков в жилище, совершенно необходимо для эффективного функционирования системы уголовной юстиции, но при

этом ни полиция, ни прокуратура не вправе самостоятельно ограничивать право граждан на неприкосновенность частной жизни или жилища (в противном случае мы окажемся в «полицейском государстве»), то единственным выходом является возложение данного полномочия на суд. Если же не менее необходимое для системы уголовной юстиции действие, скажем, производство экспертизы, не требует ограничения ничьих конституционных прав, то нет никакого резона обременять суд дополнительными функциями в виде «санкционирования экспертиз» и т. д.

В такой ситуации, если рассматривать только досудебное производство и не затрагивать вопросы разрешения уголовных дел по существу, становится ясно, что:

во-первых, в любой развитой современной уголовно-процессуальной системе к исключительным полномочиям суда относятся:

а) принятие решений о применении любых форм ограничения свободы или, используя советско-постсоветскую терминологию, «мер уголовно-процессуального принуждения», сопряженных с какими бы то ни было ограничениями любых прав и свобод лица (от заключения под стражу до принудительного привода), включая так называемые «альтернативные меры пресечения» (подписка о невыезде, залог и т. д.);

б) дача разрешения на производство следственных и подобных им действий по собиранию доказательственной или любой иной информации (как бы они формально ни назывались), сопряженных с ограничением фундаментальных (конституционных) прав и свобод личности.

Именно данными полномочиями судебной власти, основанными не на казуистическом толковании нормативных текстов или «жонглировании» национальной уголовно-процессуальной терминологией, а на конституционно-правовой роли суда как гаранта индивидуальных прав и свобод, определяются в современных правовых системах пределы так называемого «предварительного судебного контроля» (судебного контроля *a priori*);

во-вторых, любые правовые споры между государством и участвующими в досудебном производстве частными лицами должны также решаться судом, что вытекает из фундаментального принципа права на судебную защиту (права на «доступ к судье»). При этом, чем более сложным и формализованным в «континентальном духе» является полицейское расследование, чем больше в ходе его производства принимается официальных процессуальных решений и составляется официальных процессуальных актов, тем шире должны быть корреспондирующие права участников процесса по их обжалованию в суд. Здесь важно понять, что предоставление права на обжалование того или иного несудебного процессуального решения должно оцениваться именно через призму принципа «право на доступ к судье». Если, например, то или иное полицейско-прокурорское решение направлено именно на передачу дела в суд, на движение дела в сторону судебного разбирательства, то нет никакого смысла разрешать его отдельное судебное обжалование — оно лишь затянет процесс рассмотрения судом по

существованию соответствующего обвинения. Если же решение, напротив, «блокирует» доступ в суд для проведения судебного разбирательства, то оно должно подлежать безусловному судебному обжалованию, иначе лицо лишается права на судебную защиту.

В несколько иной плоскости существует другая закономерность: уголовно-процессуальные системы, предоставляющие полиции гипертрофированные функции, скажем, по применению мер пресечения, в которых судебный контроль *a priori* находится еще в «зачаточном» состоянии, должны в качестве «компенсации» предоставлять адекватные возможности по обжалованию в суд соответствующих полицейских действий и решений.

С развитием судебного контроля *a priori* «судебное обжалование» как таковое теряет смысл и уступает месту инстанционному пересмотру вышестоящими судами соответствующих судебных решений, принятых в порядке «предварительного судебного контроля». Таковы в очень кратком и схематичном изложении основные теоретические подходы к определению пределов так называемого «последующего судебного контроля» (судебного контроля *a posteriori*), необходимость обеспечения которого также приводит к появлению у суда в уголовном процессе новых функций и задач.

Выше шла речь о таких функциях суда в уголовном процессе, которые можно считать универсальными, поскольку они присущи *mutatis mutandis* всем развитым современным правовым порядкам, невзирая на то, привержены ли последние исторически континентальной или англосаксонской процессуальной традиции. Наличие у судебной власти в уголовном процессе универсальных функций не исключает появления у нее функций специальных, характерных не для всех, а лишь для некоторых процессуальных систем. Хрестоматийным примером здесь является так называемая французская «наполеоновская» система уголовного процесса, возлагающая на судебную власть, помимо прочего, функцию предварительного следствия, производимого специальным следственным судьей (*juge d'instruction*). Данная система оказала в свое время огромное влияние на многие континентальные правовые порядки, в том числе на право Российской империи (институт судебного следователя), что не в последнюю очередь объясняет существенные советско-постсоветские деформации институционального каркаса уголовного процесса. Однако современная тенденция на модификацию классической французской модели и превращение «следственного судьи» (*juge d'instruction*) в «судью над следствием» (*juge de l'instruction*) проявляется в передаче сугубо следственных полномочий полиции и прокуратуре с сохранением за «судьей над следствием» исключительно судебно-юрисдикционных полномочий, то есть по сути судебного контроля *a priori* и *a posteriori*. Ясно, что модель «судьи над следствием» более универсальна со сравнительно-правовой точки зрения и, по сути, мало чем отличается от модели «судебного контроля», характерной для большинства стран, в том числе англосаксонской процессуальной традиции. Единственное более или менее существенное отличие – явно выраженная специализация «судьи над

следствием», которой нет в модели «судебного контроля», осуществляемого рядовым судьей.

Следует также обратить внимание на появление у судей новых специальных функций и в сугубо доказательственной сфере, что несколько выходит за рамки традиционного понимания судебного контроля. Речь идет о попытках законодателей ряда стран решить проблемы, связанные со строгим следованием принципу непосредственности судебного разбирательства и правилу об абсолютной доброкачественности исключительно судебных доказательств. Полицейские доказательства, как известно, изначально являются несколько процессуально ущербными и не способны гарантированно обеспечить задачи уголовно-процессуального доказывания. В то же время свидетели по делу не всегда могут месяцами ждать судебного рассмотрения сложного дела, особенно если речь идет, допустим, об иностранных туристах или больных людях преклонного возраста.

В качестве способа решения данной проблемы многие национальные правовые порядки предложили институт судебного закрепления доказательств в ходе полицейского расследования, когда полицейско-прокурорские органы просят суд произвести в ходе расследования допрос того или иного лица. Полученные показания рассматриваются как судебное доказательство, соответствующее принципу непосредственности, поскольку лицо допрошено не полицией, а судом. При использовании в ходе судебного доказывания такое доказательство ничем не отличается от тех показаний, которые даны непосредственно в ходе судебного следствия при проведении судебного разбирательства. Функции суда в уголовном процессе — категория не статическая, а динамическая. При этом их динамика, безусловно, должна быть предопределена функциональной и институциональной логикой конкретно взятой уголовно-процессуальной системы.

Следует признать, что постсоветские реформаторы не только не разрешили многих правовых проблем, но еще более усугубили ситуацию, особенно в части создания двух «параллельных» и якобы независимых друг от друга систем — «процессуального» предварительного расследования и «непроцессуальной» оперативно-розыскной деятельности.

В такой ситуации перед большинством постсоветских государств возникают следующие стратегические задачи, касающиеся роли суда в досудебном производстве по уголовным делам:

1) разграничить, в том числе для начала на сугубо доктринальном уровне (*de lege ferenda*), уголовно-процессуальные функции (полномочия), по своей институциональной природе исключительно судебные, и уголовно-процессуальные функции (полномочия), исключительно полицейские;

2) установить «институциональные ограничители» полицейской деятельности (о них см. выше), определяющие в классическом европейском русле пределы прав полицейской власти в ходе расследования уголовных дел, что неразрывно связано с задачей по разграничению судебных и полицейских функций;

3) отказаться от искусственной бюрократизации и дифференциации советского происхождения единой по своей институциональной природе уголовно-процессуальной полицейской деятельности по расследованию уголовных дел, т. е. отказаться от разграничения «предварительного расследования» и «оперативно-розыскной деятельности», «дознания» и «предварительного следствия» и т. д., сконструировав на доктринальном и нормативном уровнях единое понятие полицейского расследования;

4) полностью интегрировать в уголовно-процессуальную ткань все виды оперативно-розыскных мероприятий через процессуальную конструкцию «специальных средств расследования» или «специальных следственных действий», в том числе путем включения (кодификации) законов об оперативно-розыскной деятельности в текст уголовно-процессуальных кодексов (УПК);

5) предусмотреть для полицейского расследования единые современные стандарты судебного контроля *a priori* и *a posteriori*.

Решение указанных стратегических задач является весьма сложной проблемой для любого постсоветского государства, поскольку требует не только радикального пересмотра действующей нормативной модели досудебного производства по уголовным делам, сохранившейся *mutatis mutandis* с советских времен, но и изменения многих устоявшихся в течение десятилетий доктринальных представлений постсоветских юристов. Поэтому в ближайшей перспективе необходимо также сосредоточить усилия на решении локальных (промежуточных) задач, позволяющем заметно нормализовать советско-постсоветскую модель досудебного производства и подготовить почву для решения задач стратегических. Речь, в частности, идет о следующих неотложных задачах, не требующих радикального пересмотра нормативной модели досудебного производства:

1) обеспечить принципиально одинаковый уровень судебного контроля (*a priori* и *a posteriori*) как для уголовно-процессуального предварительного расследования, так и для «непроцессуальной» оперативно-розыскной деятельности;

2) предусмотреть судебный контроль *a priori* в отношении любых уголовно-процессуальных и оперативно-розыскных действий и мер, ограничивающих фундаментальные права личности, – право на физическую неприкосновенность, на неприкосновенность личной жизни, на неприкосновенность жилища, на тайну корреспонденции и др., исходя при этом не из «исчерпывающего стандартного списка» действий и мер, требующих судебного санкционирования, а из современного международно-правового понимания объема защищаемых ценностей (критерий судебного санкционирования — это не изменчивая техническая процедура того или иного действия, а объект, на который оно направлено);

3) предусмотреть судебный контроль *a posteriori* в его современных и рациональных формах с учетом, прежде всего, обязанности любого госу-

дарства обеспечить соблюдение фундаментального «права на доступ к судье»;

4) обеспечить судебный контроль за применением любых мер пресечения, включая так называемые «альтернативные», независимо от того, сопряжены они или нет с предварительным полицейским задержанием, в силу чего любое полицейское задержание должно приводить либо к освобождению лица по истечении нескольких часов без применения меры пресечения (с правом требовать возмещения государством вреда за необоснованное задержание), либо к доставлению его в суд для решения вопроса о наличии оснований для применения меры пресечения, включая арест.

Для уяснения соотношения судебного контроля и прокурорского надзора на современном этапе магистранты должны самостоятельно изучить экспертное заключение доктора юридических наук, профессора Л. В. Головки «Новая роль судьи при производстве полицейского расследования в уголовном процессе постсоветских государств», подготовленное специально для II Экспертного форума БДИПЧ ОБСЕ по уголовному правосудию для Центральной Азии, состоявшегося 15-4 октября 2009 г. в г. Иссык-Куль (Кыргызская Республика) [1].

Таким образом строительство в Казахстане правового государства требует дальнейшего совершенствования специализированных институтов, связанных с защитой прав и свобод граждан. Важным механизмом в системе защиты прав и свобод человека и гражданина стал институт Уполномоченного по правам человека. Создание этого государственного правозащитного института способствовало углублению демократии в Казахстане. Необходимо дальнейшее совершенствование этого института и повышение эффективности его деятельности.

2. Процессуальная форма в уголовном судопроизводстве

В п. 2.9. Концепции правовой политики [2] констатируется, что эффективная уголовная политика государства невозможна без оптимальной модели уголовного судопроизводства. Поэтому, говоря о перспективах развития уголовно-процессуального права, необходимо подчеркнуть, что действующий Уголовно-процессуальный кодекс Республики в основном привел систему уголовной юстиции в соответствие с характеристиками современного демократического, правового государства. Главная цель законодателя заключалась в формировании уголовно-процессуального закона, основанного на признании конституционных норм о правах и свободах человека и гражданина непосредственно действующими, определяющими смысл, содержание и применение законов и обеспечиваемыми правосудием. Поэтому приоритетом развития уголовно-процессуального права остается дальнейшая последовательная реализация основополагающих принципов уголовного судопроизводства, направленных на защиту прав и свобод человека.

Для этого требуется разработка оптимальных правовых механизмов, предусматривающих эффективное применение уголовно-процессуального законодательства и законодательства об оперативно-розыскной деятельности, в целях быстрого и полного раскрытия преступлений, изобличения и привлечения к уголовной ответственности лиц, их совершивших, справедливого судебного разбирательства и надлежащего применения уголовного закона.

Установленный законом порядок производства по уголовным делам должен неукоснительно обеспечивать защиту от необоснованного обвинения и осуждения, незаконного ограничения прав и свобод человека и гражданина, в случае незаконного обвинения или осуждения невиновного — незамедлительную и полную его реабилитацию, а также способствовать укреплению законности и правопорядка, предупреждению преступлений, формированию уважительного отношения к праву.

Важной задачей является неукоснительное соблюдение законности, прав и свобод граждан при осуществлении оперативно-розыскной деятельности. В этом плане необходимо усиливать систему гарантий прав и свобод граждан, обеспечивать неприкосновенность частной жизни, ответственность за незаконное использование средств и методов оперативно-розыскной деятельности.

Следует принимать меры по дальнейшему развитию принципа состязательности сторон обвинения и защиты в уголовном процессе.

Таким образом, основные направления совершенствования уголовно-процессуального права заключаются в:

- **упрощении и повышении эффективности уголовного процесса, в том числе упрощении порядка досудебного производства;**
- законодательной регламентации доследственной проверки, определении ее пределов;

- создании условий для расширения применения мер пресечения, альтернативных аресту, в том числе залога;
- постепенном введении новых институтов восстановительного правосудия, основанных на примирении сторон и возмещении причиненного вреда;
- возможности расширения категорий уголовных дел, по которым уголовное преследование и обвинение в суде может осуществляться в частном, а также частно-публичном порядке;
- постепенном расширении категорий уголовных дел, рассматриваемых судом с участием присяжных заседателей;
- дальнейшем совершенствовании механизмов предоставления квалифицированной юридической помощи по уголовным делам не только обвиняемым и подозреваемым, но и потерпевшим, свидетелям [2].

Одним из уголовно-процессуальных вопросов, требующих своего осмысления и реализации, является вопрос о процессуальной форме. В этой связи необходимо рассмотреть содержание дефиниции «уголовно-процессуальная форма», диалектическую взаимосвязь ее единства и дифференциации в правовом поле современного Казахстана.

Следует подчеркнуть, что указанная проблема является дискуссионной и пока не нашла окончательного разрешения. И это не безосновательно. Данный вопрос имеет не строго юридический аспект. Хотя есть мнение, согласно которому «необходимо требование соблюдения процессуальной формы в части, касающейся обеспечения прав и законных интересов граждан, закрепить в качестве принципа уголовного процесса» [3]. В его основе лежит понимание некоторых сугубо философских категорий.

Обратимся к таким категориям, как «форма» и «содержание». Такой методологический подход в юридической литературе наиболее распространен. В частности, Д. К. Канафин пишет: «Необходимо заметить, что в общепhilosophическом значении форма любого явления находится в неразрывной связи с его содержанием. Содержание определяет форму, именно оно является главным в этом соотношении. Форма есть способ существования содержания» [3].

Содержание может быть основой для чего-либо тогда, когда оно определяет себя так, как будто лишено какой-либо формы. Эта основа, таким образом, есть то, что лишено различий и может в последующем иметь и другие формы. Поэтому содержание является основой для чего-либо, в том числе и для формы.

Эта основа есть нечто общее между содержанием и формой. Она и «форма в себе», и «содержание в себе», и одновременно форма для чего-то и содержание в чем-то. Следовательно, содержание всегда будет предопределять форму, с которой оно соотносится. Но это не означает, что форма и содержание противостоят друг другу. Содержание безразлично к форме, но это безразличие есть выражение сходства с основой, в которую оно воз-

вращается (как в основу), лишившись формы.

Таким образом, форма предполагает содержание именно потому, что она полагает себя как лишенная чего-либо, какого-то содержания и тем самым соотносится с ним как с чем-то иным. Содержание, напротив, предопределено так, чтобы соотноситься только с самим собой и быть безразличным к иному, но в себе содержание соотносится с формой, ибо служит формой для чего-то еще. Оно соотносится с формой как с иным и независимым лишь потому, что содержание есть форма в себе. Поэтому содержание должно принять форму, а форма должна быть содержательной, быть тождественной содержанию. Исходя из этого, форма определяет содержание, а содержание определяет форму.

Следовательно:

1. Содержание и форма - две тесно связанные философские категории, которые предопределяют друг друга.
2. Содержание, кроме того, может служить и формой для чего-то еще.
3. Содержание возможно и без формы, но только вне ее.
4. Форма должна быть содержательной.

Гегель указывал, что «содержание не бесформенно, а форма одновременно и содержится в самом содержании, и представляет собой нечто внешнее ему» [4].

Таким образом, в целом, утверждения Д. К. Канафина верны, и мы их разделяем [5].

Ряд процессуалистов, обращавшихся к данной проблеме, в качестве основного начального примера соотношения формы и содержания приводили соотношения материального (уголовного) и уголовно-процессуального права [6].

Этот пример, на наш взгляд, очень удачен. Действительно, в законодательстве Республики Казахстан применение норм материального права немислимо вне рамок уголовного судопроизводства. Уголовный процесс — единственно возможная форма реализации норм материального права. Следовательно, они соотносятся между собой как содержание и форма. Однако, как известно, понятия уголовно-процессуального права и уголовного процесса не тождественны. Не вступая в полемику, отметим, что уголовный процесс, являясь производным от уголовно-процессуальной деятельности, все-таки более многогранен. Он обусловлен не только строгой юридической формулой норм права, но и другими юридически значимыми слагаемыми поведенческого характера (например, мотивация процессуального решения), причем находящимися в постоянной динамике. П. С. Элькинд верно указывает, что путь от понятия уголовного процесса к понятию уголовно-процессуального права нельзя признать оправданным и более правильным признавать путь от уголовно-процессуального права к уголовному процессу [7].

Вместе с тем, нельзя согласиться с позицией Д. К. Канафина по поводу

того, что вся деятельность компетентных органов направлена на реализацию уголовно-правовых норм [5]. Несомненно, одним из приоритетных направлений уголовного процесса является реализация норм уголовного права. Но сводить уголовный процесс лишь к этому мы считаем ошибочным. Например, в результате уголовно-процессуальной деятельности возможно применение норм административного права, гражданского права и процесса. Более того, вообще определять уголовный процесс только как форму реализации норм материального права также неверно. Кроме того, уголовный процесс должен носить и воспитательный, профилактический характер, оказываемый им в процессе своего существования.

Согласно выдвинутым ранее положениям, уголовный процесс должен быть и формой «для чего-то еще». Неоспоримо, что одним из «компонентов» уголовного процесса является его содержание. Но, вместе с тем, целенаправленное содержание всегда должно иметь свою форму для его реализации [5].

При таком взаимодействии нельзя не рассматривать эти категории в динамике. Если каждая из них может меняться, то возможно в какой-то момент они станут противоречить друг другу. Предположим, форма не будет должным образом соответствовать ее содержанию. Например, в действующем УПК РК в качестве формы предусмотрено право каждого лица, участвующего в уголовном судопроизводстве, знать свои права и обязанности, правовые последствия избранной им позиции, а также понимать значение происходящих с его участием процессуальных действий и содержание представляемых ему для ознакомления материалов дела. В качестве содержания (механизма реализации) данной формы выступает возможность ознакомления с правами и обязанностями посредством составления протокола их разъяснения. О качественном разъяснении указанных прав и обязанностей, а тем более о правовых последствиях избранной позиции, а также понимании значения происходящих с участием лица действий не может идти и речи [8].

Несомненно, такие конфликты формы и содержания должны разрешаться. Но возможны и противоположные случаи, когда содержание во многом опережает форму, которая на конкретный момент относительно своего содержания «устаревает». Ярким примером этого являются внесенные изменения и дополнения в УПК РК, которые расширили заочное судопроизводство, позволив вести речь и о его существовании на досудебных стадиях уголовного процесса. Однако, практически все эти изменения относятся лишь к содержанию. А форма, обслуживающая это содержание, не претерпела изменений, в связи с чем во многих положениях не только не соответствует своему содержанию, но и противоречит последнему. Этот процесс бесконечен, что в свою очередь порождает бесконечное совершенствование формы и содержания уголовного процесса [8].

Однако, крайности также опасны. Подмена понятия формы как средства на понятие формы как цели искажает сущность уголовного

процесса, приводит не только к не достижению поставленных целей уголовного судопроизводства, но и к получению противоположных результатов. Подобная абсолютизация формы не способствует утверждению принципа законности, снижает эффективность уголовного процесса. Практическим ее результатом станет вынесение решений, основанных не на полном и всестороннем исследовании обстоятельств дела, заведомо незаконных и необоснованных решений, игнорирование сути рассматриваемого уголовно-правового деликта [5].

И наоборот, несоблюдение законной процессуальной формы также ведет к нарушению законности, выраженному в «процессуальном упрощенстве». М. С. Строгович верно определяет, что «процессуальное упрощенство — это вреднейшее явление в следственной и судебной практике, выражающееся в вольном обращении с процессуальным законом, в нарушении его, во всяких попытках обойти установленные законом процессуальные формы под тем предлогом, что суть не в процессуальных формальностях, а в том, чтобы правильно разрешить дело по существу». Такое понимание процессуальной формы, кроме прочего, отдаляет ее от той важнейшей функции, которую она должна нести в идеале — являться процессуальной гарантией соблюдения принципа законности.

Рассмотрим «содержание» как уголовно-процессуальную категорию. Мы основываемся на том, что признаем уголовный процесс как систему элементов, находящихся по отношению друг к другу в неразрывной связи и определяющих его назначение и построение. В этой связи уголовный процесс образует уникальное, особое единство формы и содержания [9].

Вопрос о содержании уголовного процесса до сих пор остается дискуссионным. Анализ и обобщение юридической литературы дают нам основание обозначить два основных научных подхода.

Так, М. Л. Якуб [12] и Д. К. Канафин [3] считают, что «содержание уголовного судопроизводства составляют целенаправленная система действий, из которых оно состоит, и отношения, складывающиеся в процессе их осуществления» [8].

М. С. Строгович предлагает иную, недостаточно определенную формулировку содержания уголовного процесса — «деятельность органов следствия, прокуратуры и суда, которые выполняют свои обязанности» [10]. Аналогичной точки зрения придерживаются Т. Н. Добровольская и П. С. Элькинд [11]. Под содержанием они понимают «деятельность органов следствия, прокуратуры и суда, осуществляющих возложенные на них задачи в области борьбы с преступлениями». Другие трактовки данного термина сходны с вышеуказанными.

По мнению А. С. Тукиева, более точным представляется иное его толкование. Сторонники первой позиции под содержанием понимают всю совокупность действий всех участников уголовного процесса, направленных на реализацию возложенных на них функций, реализацию прав и обязанностей, а также «весь спектр возникающих в этой связи правовых отношений,

урегулированных уголовно-процессуальным законодательством». Данное определение является наиболее полным, включая основные элементы уголовно-процессуальной деятельности. Учитывая, что решение указанных в ст. 8 УПК РК задач уголовного процесса немислимо без привлечения всех участников уголовного судопроизводства, первая точка зрения вполне рациональна [8].

Однако вызывает сомнения следующее. Отнесение сторонниками первой группы к содержанию уголовного процесса уголовно-процессуальных правоотношений противоречит мнению другой группы ученых-процессуалистов, считающих уголовно-процессуальные правоотношения элементами, характеризующими внутреннее содержание уголовно-процессуальной формы [8].

П. С. Элькинд уголовно-процессуальную форму делит на форму уголовно-процессуального права и форму уголовного процесса [11]. Под внутренней формой уголовно-процессуального права она понимает нормы права, под внешней — нормативно-правовые акты, а под внутренней формой уголовного процесса — правовые отношения, под внешней — условия их осуществления [8].

С таким подходом нельзя согласиться. Во-первых, считаем недопустимым такое дробление понятия уголовно-процессуальной формы. Понятие «форма уголовного процесса» нами не отождествляется с понятием «уголовно-процессуальная форма», т. к. данные понятия не соотносимы между собой даже как часть и целое. Под формой уголовного процесса мы понимаем имевшие место в истории человечества различные правовые формации, в которых «уголовно-процессуальная деятельность» в зависимости от соподчинения уголовно-процессуальных функций приобретала тот или иной «оттенок», т. е. розыскной, обвинительный, смешанный и состязательный процессы [8].

Вероятно, некоторые ученые-процессуалисты проводят такое отождествление машинально. Так, Д. К. Канафин в своей работе указывает: «Очевидно, что теперь мы вплотную приблизились к тому, чтобы определить смысл второй части рассматриваемой категориальной пары — формы уголовного судопроизводства. Прежде чем предложить собственное понятие процессуальной формы...» [5]. Здесь наглядно видно отождествление двух различных понятий — формы уголовного судопроизводства и уголовно-процессуальной формы.

Во-вторых, понимать под внутренней формой уголовного процесса уголовно-процессуальные отношения во многом ошибочно. Ранее эту точку зрения высказывал М. Л. Якуб [12]. Считаем необходимым акцентировать внимание на том, что рассматривать уголовно-процессуальные отношения в отрыве от источников, их порождающих, ошибочно, равно как и отрицать то, что одни из них могут быть формой, а другие — содержанием. Следовательно, дробление уголовно-процессуальной формы на внешнюю и внутреннюю надуманно и, по нашему мнению, во многом формально.

Определяя понятие уголовно-процессуальной формы, заметим, что в юридической литературе существует огромное количество его трактовок, отличающихся друг от друга, во-первых, различным пониманием содержания уголовно-процессуальной формы; во-вторых, разнообразием юридических терминов, с помощью которых толкуются те или иные составные части понятия уголовно-процессуальной формы. В этой связи представляет интерес одна из опубликованных в последнее время работ, посвященная исследованию уголовно-процессуальной формы, - учебное пособие Д. К. Канафина «Понятие и дифференциация процессуальной формы уголовного судопроизводства»[5]. В нем автор достаточно подробно анализирует практически все более или менее значимые и устоявшиеся понятия уголовно-процессуальной формы и дает собственное ее определение: «Процессуальная форма уголовного судопроизводства - это установленная законом обстановка осуществления уголовно-процессуальной деятельности, детально регламентирующая процедуру, последовательность, условия производства всех процессуальных действий субъектами уголовного процесса, реализующими свои права и выполняющими возложенные на них законом обязанности, и таким образом состоящими между собой в уголовно-процессуальных правовых отношениях, а также способы документального оформления как этой деятельности и принимаемых в ходе ее осуществления решений, так и их результатов» [5].

В целом соглашаясь с обозначенной позицией, считаем необходимым отметить, что при определении понятия уголовно-процессуальной формы Д. К. Канафин допускает смешение понятий и некоторые логические неточности.

В основу определения понятия уголовно-процессуальной формы им положен термин, ранее предложенный профессором М. Л. Якубом, - «обстановка». С нашей точки зрения, данный термин не несет юридического содержания. На первый взгляд, его общеупотребительное толкование, как никакое другое, точно соответствует задачам определения понятия уголовно-процессуальной формы. Так, в словаре русского языка С. И. Ожегова под этим словом понимается - «положение, обстоятельства, условия существования кого-чего-нибудь» [13]. Действительно, при определении процессуальной формы решающими являются термины: «условия», «порядок», «процедура» и т. п. Применительно к понятию, данному Д. К. Канафиным, установленная законом «обстановка» служит для:

- 1) осуществления уголовно-процессуальной деятельности;
- 2) детальной регламентации процедуры;
- 3) детальной регламентации последовательности;
- 4) детальной регламентации условий — производства всех процессуальных действий субъектами уголовного процесса, реализующими свои права и выполняющими возложенные на них законом обязанности и таким образом состоящими между собой в уголовно-процессуальных правовых отношениях;

5) детальной регламентации способов документального оформления как этой деятельности и принимаемых в ходе ее осуществления решений, так и их результатов [8].

Анализ предложенной дефиниции дает нам основание для некоторых выводов. Складывается впечатление, что в уголовно-процессуальную деятельность не входит содержание вышеприведенных пп. 2-5, и это представляется непоследовательным суждением.

Кроме того, гносеологически термин «обстановка» выражает ореол, окружающий тот или иной исследуемый объект, условия его существования. Этимология данного термина настолько широка, что ею охватываются не только условия и иные характеристики объекта, но и совокупность тех факторов, которые ни прямо, ни косвенно не влияют на его сущность, а просто объективно присутствуют на момент познания. Сужать гносеологическую суть данного термина в угоду собственной позиции было бы слишком вольным его толкованием [8].

Поэтому, по мнению А. С. Тукиева, такое двойное толкование следует исключить и представить дефиницию рассматриваемого понятия в следующем виде: «Уголовно-процессуальная форма - установленная законом правовая система уголовно-процессуальной деятельности и складывающихся в результате этой деятельности правоотношений» [8]. Под термином «установленная законом правовая система» нами в традиционном аспекте понимаются условия, порядок (процедура) и последовательность осуществления уголовно-процессуальной деятельности, строго регламентированные законодательством [8].

По вопросу о дифференциации уголовного процесса также нет единого, устоявшегося мнения.

Одни авторы отвергают дифференциацию уголовного процесса по любым основаниям и считают, что существует единый и обязательный порядок судопроизводства по всем уголовным делам [8]. Такое понимание унифицированного уголовного процесса зиждилось на таких теоретических постулатах, как: единое понятие уголовного преступления; единая система принципов уголовного процесса; единая судебно-правовая система.

Другие ученые утверждают, что дифференциация уголовного процесса - во многом естественный процесс [8]. По их мнению, дифференциация как процесс неизбежный должна адаптировать уголовно-процессуальный закон к той или иной ситуации. Эта адаптация возможна путем упрощения или усложнения процессуальной формы. Таким образом, одни авторы видели в дифференциации уголовно-процессуальной формы ее упрощение, другие — усложнение путем введения дополнительных процессуальных гарантий. «Усложненный порядок производства обладает особенностями, выражающимися в предоставлении дополнительных процессуальных гарантий обвиняемым по делам о преступлениях несовершеннолетних; по делам немых, глухих, слепых и других лиц, которые в силу своих физических или психических недостатков не могут сами осуществлять свое право на

защиту; по делам лиц, не владеющих языком судопроизводства; по делам лиц, в отношении которых решается вопрос о применении принудительных мер медицинского характера» [8].

Анализ научных взглядов позволяет утверждать, что эти авторы в качестве основания дифференциации уголовно-процессуальной формы рассматривают ее качественно-структурное содержание, подразделение ее на основную, сложную и простую.

Вопрос о дифференциации многогранен. Споры относительно оснований дифференциации разнообразны также как полемика относительно ее необходимости. Определимся в главном вопросе: так ли необходима дифференциация уголовно-процессуальной формы, а точнее, дифференциация единого порядка расследования и рассмотрения уголовных дел? [5; 8].

Принятый в 1998 г. УПК РК так определил расстановку приоритетов на тот период. Исключение из УПК РК протокольной формы и существенное ограничение других аспектов, например, дел об отдельных группах составов, указывало на то, что авторы УПК РК добиваются унификации уголовно-процессуальной формы. По настоящее время не предприняты попытки определения содержания некоторых терминов по данному вопросу. Попытаемся устранить этот пробел.

«Унифицировать» означает привести к единообразию. Как это следует понимать применительно к проблематике? Однозначно, если руководствоваться этим положением, то говорить о множественности уголовно-процессуальной формы не придется. Она будет едина по всем уголовным делам. Отметим, что во многом эта точка зрения не является жизнеспособной. Так, присутствие в УПК РК частного обвинения уже говорит о той или иной степени дифференциации уголовно-процессуальной формы. Считаем, что уделять здесь внимание спору относительно существования дифференцированного уголовного процесса не стоит. В большей степени заслуживают внимания основания дифференциации, ее степень и само производство на основе дифференциации по указанным основаниям [8].

Ранее основу дифференциации уголовно-процессуальной формы ученые-процессуалисты делили на две группы. Первую группу составляли такие основания, как общественная опасность преступления и мера наказания за него, т. е. основания сугубо материального свойства, вторую — степень сложности уголовно-процессуальной формы, т. е. основание чисто процессуального характера. Причем о совместном их рассмотрении ранее обоснованно не велась речь, поскольку они находятся на различных правовых уровнях. Действительно, огромная общественная опасность или суровое наказание, ожидавшее преступника, неизбежно вынуждали уголовно-процессуальный закон при претворении норм материального права обеспечивать принципы уголовного процесса посредством внедрения в имеющуюся процессуальную форму дополнительных процессуальных гарантий, усложнения путей прохождений уголовного дела по стадиям процесса [8].

Таким образом, происходил естественный процесс усложнения уго-

ловно-процессуальной формы. Или, наоборот, малозначительность общественной опасности порождает противоположное явление — устранение тех или иных гарантий, иногда и целых стадий уголовного процесса, не говоря об их содержании, что вело к упрощению уголовно-процессуальной формы [8].

С этой точки зрения представляется интересным принцип построения системы производств по действующему УПК РК. Строго следуя структуре разделов и глав данного закона, мы имеем следующую систему производств:

- досудебное производство, которое в свою очередь содержит производства в виде предварительного расследования и дознания;
- производство в суде первой инстанции;
- производство по делам частного обвинения;
- производство по пересмотру решений суда, не вступивших в законную силу;
- производство в надзорной инстанции;
- возобновление производства ввиду вновь открывшихся обстоятельств;
- производства по отдельным категориям уголовных дел, куда входят производство по делам о преступлениях несовершеннолетних, особенности производства по делам лиц, обладающих привилегиями и иммунитетом от уголовного преследования;
- особые производства, которые в свою очередь включают в себя судопроизводство по делам о применении принудительных мер медицинского характера к невменяемым; производство о порядке взаимодействия органов, ведущих уголовный процесс, с компетентными учреждениями и должностными лицами иностранных государств по уголовным делам; производство по передаче лиц, осужденных к лишению свободы, для отбывания наказания в государстве, гражданами которого они являются.

Из них «первоначальный» порядок образуют следующие производства: предварительное расследование, производство в суде первой инстанции, производство по пересмотру решений суда, вступивших в законную силу, производство в надзорной инстанции, возобновление производства ввиду вновь открывшихся обстоятельств, дифференцированный - дознание, производство по делам частного обвинения; производства по отдельным категориям уголовных дел, куда входят производство по делам о преступлениях несовершеннолетних, особенности производства по делам лиц, обладающими привилегиями и иммунитетом от уголовного преследования, и одно из особых производств - судопроизводство по делам о применении принудительных мер медицинского характера к невменяемым [14].

Предпримем попытку разобраться, какими основаниями дифференциации руководствовался законодатель при построении такой системы производств. Необходимо сразу указать, что нами не рассматриваются в качестве

оснований дифференциации уголовно-процессуальной формы материальные основания. Несмотря на то что понятие «преступление», указанное в ст. 9 УК РК, едино, составы преступлений строго систематизированы. Главы УК РК также дифференцированы, и эта дифференциация не может не отразиться на уголовном процессе, поскольку именно он реализует нормы уголовного права. И это отражение (степени общественной безопасности и меры наказания) заключено в степени сложности уголовно-процессуальной формы как основания дифференциации. Заметим, что дифференциация — это, по сути, даже не процесс, а продукт, результат. Исходя из такой позиции, уголовно-процессуальные производства условно можно разделить на следующие группы: основные (общие), упрощенные и производства с более сложной процессуальной формой.

Налицо явное присутствие упрощенных (нами упрощенные и ускоренные производства определены в одной группе) производств в виде дознания по делам, по которым предварительное следствие не обязательно, частного обвинения и не указанного законодателем в качестве самостоятельного сокращенного порядка разбирательства дела, согласно ст. 121 УПК РК [14].

Производства с более сложной процессуальной формой представлены в виде производств по отдельным категориям уголовных дел, куда входят производство по делам о преступлениях несовершеннолетних, особенности производства по делам лиц, обладающих привилегиями и иммунитетом от уголовного преследования [15].

Основные (общие) представлены предварительным следствием, производством в суде первой инстанции, производством по пересмотру решений суда, вступивших в законную силу, производством в надзорной инстанции, возобновлением производства ввиду вновь открывшихся обстоятельств [16].

Указанные производства более или менее вписываются в дифференциацию на основе указанного выше основания — сложности уголовно-процессуальной формы, хотя и такое построение можно упрекнуть в структурном, системном и содержательном несовершенстве [4].

Во-первых, частное обвинение более соподчинено иному основанию дифференциации, отличному от вышеуказанного. Теория и практика уголовного процесса знает еще один критерий дифференциации уголовного процесса. Ранее учеными-процессуалистами он выдвигался в качестве предложения — нововведения, хотя в УПК содержался. Речь идет о соотношении частных и публичных начал в порядке производства по уголовным делам.

В качестве одного из элементов «подосновы» дифференциации пока следует признать доминирующее значение принципа публичности в уголовно-процессуальной форме. Это преимущественное значение, в некотором смысле, предопределено характером и содержанием материального (уголовного) права, которое в свою очередь является в некотором смысле содержанием относительно формы, ее реализующей, — уголовного процесса. Необходимость реализации норм материального права, обусловленная

процессуальным принципом публичности, неизбежно порождает в каждом конкретном случае (уголовном деле) вне зависимости от воли участников уголовно-правовых отношений осуществлять уголовное преследование так, чтобы помимо уголовно-правовых целей были решены и уголовно-процессуальные задачи, закрепленные в ст. 8 УПК РК [17].

Таким образом, рассматриваемый критерий находит свое выражение как в самом порядке возбуждения уголовных дел, так и применительно к прохождению такими делами отдельной стадии или всего уголовного процесса. Применительно к стадии возбуждения уголовного дела крайним проявлением принципа диспозитивности (точнее, частных начал) является возможность уголовного преследования в частном порядке. Здесь уголовное дело считается возбужденным в случае подачи потерпевшим жалобы (заявления) в суд. То есть необходимо волеизъявление потерпевшего лица в виде документа, что неизбежно влечет возбуждение уголовного дела. Нет волеизъявления - нет производства. Несомненно, такие уступки со стороны уголовного процесса связаны с небольшой общественной опасностью преступления, наличием частных интересов и их преобладанием над государственными [5].

Им в противоположность - преследование в публичном порядке. Несомненно, нельзя вести речь об отсутствии различия в этих порядках. Еще более многогранен вопрос относительно дел частного-публичного порядка преследования. Причем заметим, что провести четкую грань между производствами публичными и частно-публичными, за исключением составов преступления как основы дифференциации, невозможно. Следовательно, к публичным и частно-публичным производствам в такой связи следует отнести все из перечисленных нами выше производств, за исключением производства по делам частного обвинения. Однако этот критерий также не является универсальным. Есть ряд составов преступлений, которые так или иначе не вписываются ни в частное, ни в частно-публичное обвинение, их нельзя отнести также к делам публичным в силу ярко выраженной диспозитивности. В качестве примера можно назвать ч. 1 ст. 38 УПК РК: «Суд, прокурор, а также с согласия прокурора следователь или орган дознания, при наличии соответствующих обстоятельств, вправе прекратить уголовное дело с освобождением от уголовной ответственности в связи с примирением потерпевшего с подозреваемым или обвиняемым в случаях, предусмотренных ст. 67 Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также по иным нереабилитирующим обстоятельствам, предусмотренным в Уголовном кодексе Республики Казахстан». Их нельзя отнести ни к одной из указанных нами выше категорий. Не говоря уже о том, что в научной литературе бытует мнение о необходимости введения нового основания прекращения уголовного преследования — медиации.

Во-вторых, оставлен без внимания ряд производств, которые не относятся ни к упрощенным, ни к общим, ни к усложненным. Это особое производство — судопроизводство по делам о применении принудительных мер

медицинского характера к невменяемым, а также не указанный законодателем в качестве самостоятельного сокращенный порядок разбирательства дела, согласно ст. 121 УПК РК. Что касается последнего, то такой порядок должен относиться к упрощенным производствам.

Дискуссионным остается вопрос и о месте судопроизводства по делам о применении принудительных мер медицинского характера к невменяемым. Несомненно, уголовно-процессуальная форма по ним усложнена и упрощена одновременно. В систему производств, основанием которой служит соотношение частно-публичных начал, они никак не вписываются.

Следовательно, указанные нами выше основания ни самостоятельно, ни в совокупности не могут охватить всего разнообразия производств, существующих в действующем Уголовно-процессуальном кодексе.

Существует еще одно основание дифференциации уголовно-процессуальной формы — направленность и материально-правовой характер производства. «Согласно данному основанию, все уголовно-процессуальные производства делятся на основные — направленные на решение вопроса о наличии или отсутствии уголовно-процессуального отношения и его содержании (т. е. все производства по уголовному делу), дополнительные — направленные на изменение или досрочное прекращение установленного и закрепленного приговором суда уголовно-правового отношения (условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, замена неотбытой части наказания более мягким видом наказания, рассмотрение ходатайств о снятии судимости и т. д.) и особые — в основе которых лежат отношения, не имеющие уголовно-правового характера, но которые, тем не менее, в силу особых причин урегулированы нормами уголовно-процессуального права и осуществляются в уголовно-процессуальной форме. К числу особых производств относятся, например, производство по применению принудительных мер медицинского характера» [18]. Ранее Ю. К. Якимович выделял данный критерий (основание) как универсальный, главный критерий, по отношению к которому все другие являлись вторичными [19].

Однако считаем, что согласиться с такой позицией невозможно, поскольку она во многом не обоснована и в конечном итоге все равно приведет к тупику. Это наше мнение основано на том, что при таком подходе исчезают различия между производствами вообще в общепринятом понимании этого слова и производствами в рамках дифференциации уголовно-процессуальной формы, причем процессуальной формы уголовного судопроизводства в целом. В уголовном судопроизводстве множество производств, в том числе и те, которые указанными авторами не отмечены.

Рассуждая таким образом далее, мы приходим к тому, что в ранг производств, существующих в рамках дифференциации уголовно-процессуальной формы, станем относить и всю процессуальную деятельность до возбуждения уголовного дела, а также и все виды судебных обжалований неправомερных действий органа, ведущего уголовный процесс, реабилитацию, возмещение вреда и т. д. [20].

Если придерживаться такой позиции, то совершенно ясно, почему Н. С. Манова пишет: «Только применительно к конкретным процессуальным производствам можно говорить о дифференциации уголовно-процессуальной формы. Ныне же в литературе проблема дифференциации уголовно-процессуальной формы исследуется, как правило, в целом. При этом отсутствует некое единое мерило дифференциации. Считаем, что в этом качестве следует рассматривать исходную форму (процедуру) осуществления досудебного производства, производства в суде первой инстанции и производства по проверке законности и обоснованности судебных решений, которая, в свою очередь, и позволяет вести речь об усложненных или упрощенных формах соответствующей деятельности» [21].

Из сказанного следует, что дифференцировать можно только «конкретное производство», которых, по мнению Н. С. Мановой [21], три: досудебное производство, производство в суде первой инстанции и производство по проверке законности и обоснованности судебных решений. Однако остается непонятным о каких (самостоятельных или несамостоятельных) производствах идет речь? Ведь досудебное производство - это только часть одного целого единого судопроизводства. Откуда же тогда получены такие самостоятельные производства, как производство по делам о преступлениях несовершеннолетних или судопроизводство по делам о применении принудительных мер медицинского характера к невменяемым? Категорически не можем согласиться с таким подходом в силу его односторонности [22].

Как нам представляется, самостоятельное производство, в рамках дифференциации уголовно-процессуальной формы судопроизводства, - это нечто иное.

Понимание дифференциации буквально, на наш взгляд, ошибочно. Согласно «Словарю Русского языка» С. И. Ожегова, дифференцировать означает «расчлени́ть(-нять), различить(-чать) отдельное, частное при рассмотрении, изучении чего-нибудь» [13]. При таком понимании дифференциации возможно появление такого основания, как направленность и материально-правовой характер производства, и на основании этого указанных видов производств. То есть целый уголовный процесс мы расчлениаем на более мелкие его составляющие и именуем их производствами. Такой подход представляется по меньшей мере «провальным».

Под дифференциацией мы понимаем образование таких уникальных производств, как «первоначальный» порядок судопроизводства, которые являются конечными и цельными, но выгодно отличаются теми или иными отступлениями от установленного законом общего порядка.

Ведь дифференцируем же мы цельный, конечный порядок уголовного судопроизводства. Следовательно, такие производства (хотя мы склонны относить их более к институтам), как производство о порядке взаимодействия органов, ведущих уголовный процесс, с компетентными учреждениями и должностными лицами иностранных государств по уголовным делам и

производство по передаче лиц, осужденных к лишению свободы, для отбывания наказания в государстве, гражданином которого они являются, не могут выступать самостоятельными производствами в рамках дифференциации единого порядка уголовного судопроизводства.

На основании изложенного, лишь одно производство - судопроизводство по делам о применении принудительных мер медицинского характера к невменяемым — не может быть отнесено ни к одной из групп производств. В качестве оснований дифференциации служили: сложность уголовно-процессуальной формы и соотношения частно-публичных начал [8].

Развитие норм уголовно-процессуального права относительно производств с усиленными процессуальными гарантиями находится в прямой связи с политикой, проводимой государством в сфере борьбы с преступностью. Одно из направлений усиления этой борьбы — наличие принципов быстроты уголовного процесса и неотвратимости наказания. В связи с этим в ряд актуальных и требующих научного осмысления задач выдвинулась проблема функционирования заочного производства в уголовном процессе.

Заметим, что после введения «системы норм» в уголовный процесс Законом РК от 16 марта 2001 г. стало возможным говорить о новом цельном, конечном производстве — заочном, которое ряд ученых-процессуалистов относит к упрощенным и сокращенным.

Как правило, уголовный процесс отводил особое место в законе упрощенным, сокращенным и иным производствам. В различные исторические периоды они носили разные названия, но всегда обладали особенностями по сравнению с обычным порядком. В частности, Устав уголовного судопроизводства России 1864 г. (УУС) в его последующих редакциях содержал самостоятельные (выделенные) книги и главы, посвященные этим производствам. Например, упрощенный порядок характеризовался содержанием некоторых отступлений от соблюдения общепринятой процессуальной формы, свойственной состязательному уголовному процессу. Это повлекло изъятие некоторых процессуальных действий из общего содержания, в связи с чем производство становилось как бы усеченным, упрощенным по содержанию и форме. Ярким примером служит единоличный порядок рассмотрения дел по УУС, а в современном казахстанском уголовном процессе - институт дознания, заканчиваемого составлением протокола обвинения и частное обвинение .

Сокращенный порядок характеризовался особым сроком явки сторон, обязательностью письменной формы, сокращенным сроком обжалования решения по делу. Такие производства, прежде всего, отличались минимальными сроками. В настоящее время таковым можно признать сокращенное дознания в порядке гл. 37 УПК РК и ускоренное рассмотрение дела в суде первой инстанции по правилам ст. 121 УПК РК.

По нашему мнению, заочное уголовное судопроизводство не относится ни к одному из вышеуказанных производств, потому что оно подчиняется общим установлениям и правилам уголовного процесса, но при отсутствии

основных представителей одной из сторон (здесь и далее имеется в виду подозреваемый, обвиняемый и подсудимый), в то же время имеет ряд особенностей, заключающихся в усилении процессуальных гарантий названных участников судопроизводства, усложнении уголовно-процессуальной формы.

Вопрос о его месте в свете дифференциации также остается открытым. Легко заметить, что закрепленная в УПК РК система уголовно-процессуальных производств в ее нынешнем состоянии способствует ошибочному толкованию взаимодействия не только норм, но и институтов, производств в рамках Уголовно-процессуального кодекса. Так, требуют своего разъяснения положения Уголовно-процессуального кодекса о возможности привлечения к уголовной ответственности лиц, обладающих привилегиями от уголовного преследования по делам частного обвинения.

Таким образом, следует констатировать, что имеющиеся проблемы реформируемого уголовно-процессуального законодательства, а также предложения и замечания к действующим законам и их проектам требуют дальнейшего исследования, в том числе и магистрантами.

3. Проблемы оптимизации уголовного судопроизводства.

В рамках оптимизации судебного производства в Уголовно-процессуальный кодекс РК первоначально была включена самостоятельная статья 361 и 363 УПК РК, предусматривающая судебное разбирательство дела в сокращённом порядке, а затем и внесены изменения в ст. 363 УПК РК.

Ч. 1 ст. 363 УПК РК регламентирует основания и условия принятия судебного решения в сокращённом порядке. Необходимые на сегодняшний день условия подобного производства:

- преступления небольшой и средней тяжести;
  - подсудимый признаёт свою вину в полном объёме, в том числе и предъявленные к нему исковые требования;
  - в ходе досудебного производства не допущено нарушение правил, установленных настоящим кодексом, ущемляющих права участников процесса;
  - участники процесса не оспаривают относимость и допустимость доказательств, собранных по делу, и не настаивают на их исследовании в судебном заседании.
- при согласии обвиняемого с предъявленным ему обвинением (ст. 314), порядок заявления ходатайства о постановлении приговора без проведения судебного разбирательства (ст. 315), порядок проведения судебного заседания и постановления приговора (ст. 316), пределы обжалования судебного решения, вынесенного в особом порядке (ст. 317).

Такое решение законодателя РК вызвано тем, что уголовно-процессуальные законодательства ряда бывших республик СССР, принятые после его распада, включают нормы, позволяющие сокращать производство вследствие признания вины обвиняемым или подсудимым.(например, Республики Беларусь (ст. 326) и др.

Одним из наиболее прогрессивных в плане развития процедуры разрешения уголовных дел на основании признания вины является УПК Республики Молдовы, который предусматривает форму особого производства, направленного на досрочное погашение криминальных конфликтов (гл. 3 «Производство по соглашению о признании вины») (ст. 504–509 УПК Молдовы).

Следует отметить, что государства – члены бывшего СССР, пошли по пути модернизации уголовно-процессуального законодательства в рамках его упрощения своим путём. Появление норм, регулирующих упрощенные судебные производства в национальных уголовно-процессуальных кодексах государств на постсоветском пространстве можно охарактеризовать процессуальным своеобразием. И, если, например, для стран Балтии характерна достаточно разнообразная система упрощенных производств – как судебных, так и досудебных, то другие страны, включая Россию, продолжают совершенствовать свои судебные производства.

Безусловно, практическое применение упрощённых (ускоренных) судебных производств в бывших союзных республиках вызывает многоаспектную проблематику, обеспечивающую изрядный потенциал для научных исследований. Однако в лекции оптимально будет достаточно рассмотреть указанные производства в свете следующих интересующих вопросов: уголовно-правовая характеристика уголовных дел, рассматриваемых в упрощенном порядке, инициация упрощенного (ускоренного) производства, рассмотрение уголовного дела судом в упрощенном порядке, виды судебных решений, выносимых по итогам рассмотрения дела в упрощенном порядке. (на примере стран СНГ)

Уголовно-правовая характеристика уголовных дел, рассматриваемых в упрощенном порядке.

УПК Республики Беларусь оговаривает невозможность применения упрощённого порядка по уголовным делам о преступлениях несовершеннолетних, а также о преступлениях, за совершение которых по закону могут быть назначены лишение свободы на срок свыше десяти лет или смертная казнь, и в случаях, когда хотя бы один из обвиняемых не признает своей вины и дело в отношении его невозможно выделить в отдельное производство (ч.2 ст. 326). Соглашение о признании вины заключается в письменном виде в присутствии обвиняемого, подсудимого и их защитника и возможно только по делам о незначительных преступлениях, средней тяжести и тяжких (ч.2 ст. 504 УПК Молдовы).

Упрощённое и согласительное производство по **УПК Эстонии** не применяются: а) если соответственно преступление предусматривает пожизненное тюремное заключение (п.1 ч.2 ст.233) и к преступлениям первой степени, за которые предусмотрено самое легкое наказание 4 года лишения свободы (ч.2 ст.239); б) хотя бы один из обвиняемых не согласен с согласительным или упрощённым производством.

Уголовно-процессуальный кодекс **Латвии** предусматривает несколько форм упрощённого производства, причем как судебного, так и досудебного. Упрощённый порядок производства по уголовным делам, по которым заключено соглашение о признании вины и наказании, может быть основан, только если обвиняемый согласен с объёмом и квалификацией содеянного, оценкой причинённого вреда и процессом соглашения. Процесс соглашения не может быть применён, если по одному и тому же делу имеется несколько обвиняемых и соглашение о признании вины и наказании не может быть применено ко всем обвиняемым (ст.433). Однако допускается применение такого соглашения к несовершеннолетним обвиняемым с обязательного согласия его представителя.

Упрощённому порядку судебного разбирательства и принятию судебного решения при согласии обвиняемого с предъявленным ему обвинением посвящена глава **36¹ УПК Кыргызстана**. В упрощенном порядке могут рассматриваться уголовные дела о преступлениях небольшой тяжести и менее тяжкие преступления. Допускается принятие ходатайств о

рассмотрении уголовного дела в упрощённом порядке от несовершеннолетних обвиняемых и подсудимых (ст.328¹), а также нескольких обвиняемых, подсудимых, но только при условии, что все они согласны с предъявленным обвинением (ст.328²).

Помимо института ограничения исследования доказательств (ст.404), **УПК Туркменистана** предусматривает сокращенный порядок судебного следствия (ст.406), который допускается по делам о преступлениях небольшой тяжести (ч.1 ст.406).

Инициация упрощенного (ускоренного) производства.

В России принадлежит только обвиняемому, в случаях предусмотренных **ч.5 ст.217, ст.229 УПК РФ**, однако присутствует барьер в виде обязательного согласия государственного или частного обвинителя и потерпевшего.

Аналогичный порядок заявления ходатайства предусмотрен и **ч. 2 ст. 328¹ УПК Кыргызстана** при обязательном участии защитника, однако не предусмотрено условие испрашивать согласие на упрощённый порядок рассмотрения дела у государственного или частного обвинителя и потерпевшего.

Согласно главе **45 УПК Республики Армения** потерпевший не указан среди участников упрощенного судебного разбирательства. Отмечая схожие проблемы в практике применения двух упрощенных судебных производств в уголовно-процессуальном законодательстве России и Армении, А.В. Курдова говорит о недопустимости дискриминационного отношения к потерпевшему, как участнику процесса, заинтересованного в исходе уголовного дела [23].

По **УПК Молдовы (ч.5 ст.504)** право инициации производства в порядке соглашения о признании вины принадлежит прокурору, обвиняемому или подсудимому или его защитнику, начиная с момента предъявления обвинения и до начала судебного расследования (судебного следствия).

Упрощённое производство по **УПК Эстонии** применяется по ходатайству обвиняемого и с согласия прокуратуры (ст.233), а согласительное производство – как по ходатайству обвиняемого, так и по ходатайству прокуратуры (ст.239). Ходатайство может быть заявлено как в досудебном, так и в судебном производстве.

Заключение соглашения о признании вины и наказании согласно **УПК Латвии** может заключать как по инициативе прокурора, так и по инициативе обвиняемого и его защитника, (ст.433, 434).

Согласно **ст. 337 УПК Азербайджана** ходатайство об ограничении исследования доказательств на судебном следствии может быть заявлено государственным обвинителем, если он посчитает достаточными для подтверждения обвинения уже исследованные доказательства. Продолжение судебного следствия в таком случае зависит от мнения судьи, который принимает решение либо удовлетворить это ходатайство, либо отклонить

его, если признает, что неисследованные доказательства имеют существенное значение для всестороннего, полного и объективного исследования судом выдвинутого обвинения. Если ходатайство об отказе в исследовании доказательств, представленных стороной обвинения, подается стороной защиты, то такой отказ обязателен для суда.

Аналогичный порядок ограничения исследования доказательств в судебном следствии установлен и **Уголовно-процессуальным кодексом Туркменистана (ст.404). и Казахстана (ч. 2 ст. 361 и ч. 4 ст. 363 УПК РК).**

Сокращение же судебного следствия в Туркменистане и Казахстане возможно, если подсудимый полностью признает свою вину, включая исковые требования; участники процесса не оспаривают относимость и допустимость доказательств по делу и не настаивают на их исследовании; не допущено нарушения правил, предусмотренных УПК Туркменистана и Казахстана, защищающих права участников процесса. Решение о проведении судебного следствия в сокращённом порядке принимает в судья, выслушав мнение участников сторон. **(в ч. 1 ст. 361 УПК РК чётко записано, что гособвинитель вправе ходатайствовать об упрощённом производстве, необходимо согласие на упрощённое производство стороны защиты)** Если сторона защиты отказывается от исследования доказательств, то такой отказ для суда обязателен. В том числе необходимо согласие других участников процесса (в частности потерпевшего – п. 3 ч. 1 ст. 363 УПК РК)

В **Беларуси**, как отмечает Л.Л. Зайцева, «...суд вправе поставить перед сторонами вопрос об их согласии на проведение судебного следствия по сокращённому порядку. При этом суд разъясняет, что отказ от исследования доказательств влечёт недопустимость обжалования или опротестования приговора по этому основанию. Решение о сокращённом порядке судебного следствия суд может принять и по ходатайству сторон или одной из них» [24]. Комментируя обобщение судебной практики применения по уголовным делам сокращённого порядка судебного следствия судом, В.С. Жигулич указывает, что случаи заявления ходатайств обвиняемым и его защитником о проведении сокращённого судебного следствия в некоторых регионах Беларуси вообще не встречаются [25].

Рассмотрение уголовного дела судом в упрощённом порядке.

Общим для рассмотрения дела в особом, упрощенном или ускоренном порядке является признание обвиняемым, подсудимым своей вины в содеянном, а также согласие с предъявленным обвинением.

В соответствии с **ч. 3 ст.299 УПК Украины** суд может поставить на обсуждение сторон вопрос о нецелесообразности исследования доказательств, которые сторонами не оспариваются и если стороны не возражают перейти к судебным прениям.

По **УПК Казахстана** государственный обвинитель вправе ходатайствовать о том, чтобы исследование доказательств обвинения было ограничено доказательствами, рассмотренными к моменту возбуждения

указанного ходатайства. Суд, выслушав мнения сторон, вправе удовлетворить это ходатайство (ст.361).

Статья 499 УПК Латвии, оговаривающая непроведение проверки доказательств в судебном разбирательстве предусматривает, что суд может принять указанное решение, если: 1) обвиняемый признает свою вину во всем предъявленном ему обвинении или в соответствующей его части; 2) у суда после проверки материалом дела не имеется сомнений в виновности обвиняемого; 3) обвиняемый, а в случаях обязательной защиты, также его защитник и представитель согласны не производить такую проверку. Далее суд выясняет отношение прокурора, защитника, потерпевшего, его представителя к непроведению исследования доказательств и разъясняет последствия подобного решения. В случае несогласия обвиняемого с размером компенсации вреда и это не влияет на квалификацию содеянного, суд может провести проверку доказательств только по этому вопросу. О непроведении проверки доказательств суд выносит постановление, после чего изучает данные, характеризующие обвиняемого, а затем переходит к судебным прениям.

Помимо процедуры непроведения исследования доказательств УПК Латвии предусматривает ещё и процедуру заключения соглашения между прокурором и обвиняемым. Особенности уголовного процесса в таком случае зависят от того, в какой стадии было заключено это соглашение (главы 37, 38, 49 и 50 УПК Латвии). Судебное следствие в этих случаях также проводится в упрощённом порядке.

УПК Молдовы достаточно подробно регламентирует рассмотрение уголовного дела в случае заключения соглашения о признании вины в виде конкретного перечня вопросов, на которые обвиняемый должен лично ответить (ст.506, 597). Прения сторон при рассмотрении дела в случае соглашения о признании вины состоят из речей прокурора, защитника и подсудимого, которые могут высказаться относительно меры наказания.

Уголовно-процессуальные кодексы Молдовы (ст.506), Эстонии (ст.ст. 245¹, 247), Латвии (ст.541) предписывают акцентировать внимание суда на проверке законности и обоснованности заключенного соглашения.

Особенностью судебного следствия, проводимого в упрощенном порядке, согласно УПК Кыргызстана является проведение мини-следствия в судебном заседании, что выражается в допросе подсудимого, потерпевшего, оглашении показаний свидетелей, экспертных заключений, выслушивании мнения государственного обвинителя, защитника или представителя (законного представителя) (ч.2 ст.328³).

Вместе с тем, необходимо отметить, что в Беларуси решение о проведении судебного следствия в сокращённом порядке может быть принято лишь в судебном заседании после допроса обвиняемого. В России же ходатайство обвиняемого о рассмотрении дела в особом порядке судебного разбирательства может быть заявлено после окончания

предварительного следствия в момент ознакомления с материалами дела или на предварительном слушании [26].

Виды судебных решений, выносимых по итогам рассмотрения дела в упрощённом порядке.

В большинстве случаев по результатам рассмотрения уголовных дел в упрощённом порядке выносится обвинительный приговор, что и соответствует характеру данных процедур. В соответствии с Постановлением Пленума Верховного Суда РФ от 5 декабря 2006 г. № 60 «О применении судами особого порядка судебного разбирательства уголовных дел» судами может выноситься помимо обвинительного приговора и решение о прекращении дела (пункт 12).

По **УПК Молдовы** приговор при рассмотрении уголовного дела в упрощённом порядке постановляется с обязательным указанием факта соглашения о признании вины. В соответствии со ст. 80 УК Молдовы подсудимому назначается наказание не более чем на одну треть максимального размера наказания санкции статьи. Аналогичное решение применяется и в соответствии с ч.3 ст. 328³ УПК Кыргызстана.

В соответствии с **ч. 3 ст. 527 УПК Латвии** описательно-мотивировочная часть обвинительного приговора, постановленного в судебном заседании без проведения исследования доказательств, должна содержать указание на доказанность вины обвиняемого без анализа доказательств и их перечисления. К тому же, часть 4 статьи 499 УПК Латвии запрещает обжалование приговора, постановленного без проведения исследования доказательств в апелляционном порядке, за исключением оспаривания присужденного судом наказания, компенсации или в связи с допущенными процессуальными нарушениями.

Поливариативность судебных решений по итогам упрощённого производства присутствует в **УПК Эстонии**, что характеризуется как признанием процессуальной активности суда в уголовном процессе, так и обязанностью проверки обоснованности признания вины и согласительного производства. В частности, суд может, как вернуть дело в прокуратуру (если недостаточно доказательств, есть несогласие с квалификацией преступления, размером гражданского иска), так и прекратить производство по делу.

В Казахстане решения суда являются общими как и для общего производства. (дополнительно может быть судом принято решение о проведении судебного следствия в полном объёме)

Вывод: подводя итоги, хочется отметить, что упрощённые судебные производства рассмотрения уголовных дел требуют дальнейшего исследования, анализа и возможной взаимной имплементации «полезных» норм в уголовно-процессуальное законодательство бывших союзных республик. **Например, в Казахстане на примере упрощённого досудебного производства вполне возможно в перспективе изменить и ст. 361 УПК РК, исключив право сторон на возможность ведения сокращённого**

судебного производства, наделив суд правом единоличного решения этого вопроса. (Изменить диспозитивное начало на императив)

Среди других проблем, требующих своего разрешения в уголовном процессе следует выделить следующие:

- развитие и нормативное урегулирование избрания и применения мер процессуального принуждения;
- совершенствование вопросов чёткой подследственности уголовных дел;
- совершенствование вопросов преюдиции;
- совершенствование процесса доказывания по видам досудебных и судебных производств;
- совершенствование доследственной проверки;
- совершенствование следственных действий;
- совершенствование и чёткое определение пределов судебного контроля и судебного санкционирования;
- совершенствование гарантий участников процесса при производстве ускоренных и упрощённых производств;
- совершенствование и разработка новой модели уголовного судопроизводства;
- проблема расширения уголовных дел, попадающих под рассмотрение суда присяжных заседателей;
- развитие института медиации в уголовном процессе;
- проблемы введения уголовной ответственности юридических лиц;

Оптимизация именно уголовного процесса должна быть направлена на улучшение эффективности системы уголовной юстиции с учётом континентальных основ нашего отечественного уголовного процесса, его укрепления.

4. Гарантии обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве

Обеспечение прав лиц, пострадавших от преступлений обеспечивается такими самостоятельными институтами уголовно-процессуального права Республики Казахстан, как реабилитация и возмещение вреда. В целом, права реабилитированных граждан и лиц, потерпевших от преступления в данном вопросе на территории Казахстана обеспечиваются. Рассмотрим в лекции вопросы регламентации самих институтов реабилитации и возмещения вреда, а также некоторые проблемы, возникающие в проведении реабилитационных процедур на примере Казахстана и России, а также соблюдение прав потерпевших от преступлений.

В УПК РК имеется глава 4 «Реабилитация. Возмещение вреда, причинённого незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс», появление которой обязано назревшей в стране необходимости детальной теоретизации вопросов возмещения вреда и реабилитации. Безусловно, этот факт положительно сказывается на правоприменительной практике. Однако открытым остается принципиально важный вопрос, является ли реабилитация самостоятельным институтом уголовного процесса так же, как возмещение вреда, или же понятие реабилитации включает в себя и возмещение вреда, причинённого незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс.

К сожалению, из действующего законодательства не следует ни того, ни другого. Как известно, правовой институт представляет собой группу юридических норм, объединённых определённой общностью признаков регулируемого ими вида однородных общественных отношений [27].

В уголовно-процессуальном законодательстве о реабилитации говорит лишь ст. 39 УПК РК. Возмещению же вреда посвящено намного больше статей. Исходя из этого, напрашивается вывод: либо законодатель, особо не задумавшись, объединил в единое целое понятия «реабилитация» и «возмещение вреда» как неразрывно связанные между собой категории, либо вообще не посчитал необходимым более тщательно разобраться в природе понятия «реабилитация».

Эту проблему рассматривали такие учёные, как Т. Т. Таджиев, Б. Т. Безлепкин, В. М. Савицкий, Т. Н. Добровольская и В. В. Зинькевич, И. С. Касумов, А. Г. Эдилян, О. В. Химичёва [28] и др.

В определённой мере проблемы реабилитации поднимались и казахстанскими учёными С. М. Жалыбиным и Б. Х. Толеубековой [29], а также другими учёными-процессуалистами, рассматривавшими понятия реабилитации в различных плоскостях.

Изучение юридической литературы и нормативных актов позволяет составить лишь самое общее представление о понятии реабилитации.

Так, под *реабилитацией* рекомендуется понимать освобождение от бремени обвинения человека, привлекавшегося к уголовной ответственности (от позднелатинского *rehabilitation* — восстановление), восстановление в

правах лиц, привлечённых к уголовной или административной ответственности [30].

При этом отсутствует закреплённое определение «реабилитации» в уголовно-процессуальном законодательстве Казахстана, в отличие от УПК РФ [31].

В теории уголовного процесса понятие реабилитации трактуется неоднозначно.

Так, Т. Т. Таджиев утверждает, что «реабилитация — это самостоятельный уголовно-процессуальный институт, означающий оправдание подсудимого или прекращение уголовного дела в отношении осужденного, обвиняемого, подозреваемого за отсутствием события или состава преступления либо недоказанностью участия этих лиц в совершении преступления, и наступающие для них в связи с этим правовые последствия, включающие возмещение как морального, так и материального ущерба, причинённого необоснованным задержанием, арестом, привлечением к уголовной ответственности или осуждением».

По мнению Б. Т. Безлепкина, под реабилитацией следует понимать оправдание подсудимого или прекращение уголовного дела в отношении осужденного, обвиняемого, а также подозреваемого за отсутствием события или состава преступления либо недоказанностью участия указанных лиц в совершении преступления [32].

Так как реабилитация влечет за собой определённые правовые последствия, Н. Я. Шило считает, что «в понятие реабилитации включается не только факт прекращения уголовного дела или оправдания по суду лиц, необоснованно привлекавшихся к уголовной ответственности, правовые основания и круг субъектов, но и наступающие в связи с этим правовые последствия (например, восстановление репутации и чести невиновных граждан и возмещение материального ущерба) [33].

С. М. Жалыбин и Б. Х. Толеубекова рассматривают реабилитацию как отказ государства в лице уполномоченных органов и должностных лиц продолжать однажды начатое уголовное преследование, судебное разбирательство по основаниям, имеющим исключительно позитивный характер [34]. В принципе, они не отрицают, что в понятие реабилитации не входит возмещение вреда. Более того, С. М. Жалыбин прямо указывает, что это сугубо самостоятельные институты. Такого же мнения придерживаются и некоторые российские учёные.

Так, А. П. Гуляев отмечает, что «необходимость разграничения институтов реабилитации и возмещения вреда, причинённого незаконными или необоснованными действиями, оправдана ещё и тем, что институт возмещения вреда распространяется не только на физических, но и на юридических лиц» [35] (когда они становятся жертвами незаконных или необоснованных действий и решений в сфере уголовного судопроизводства) [36].

Проведя сравнительно-правовой анализ юридической литературы по данному вопросу, нетрудно заметить, что по данному вопросу существуют

две диаметрально противоположные точки зрения. Первая заключается в том, что в понятие реабилитации входит и понятие возмещения вреда. По второй считается, что возмещение вреда является самостоятельным институтом, не зависящим от реабилитации.

Исключительно верными представляются умозаключения К. С. Никишкина: «в имеющейся юридической литературе в понятие “реабилитация” в одно целое соединены такие разнопорядковые понятия, как действия должностных лиц органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда, направленные на возмещение ущерба, причинённого гражданину в результате производства по уголовному делу, и установленный законом порядок, констатирующий его невиновность, которые соотносятся между собой как причина и следствие» [37].

По нашему мнению, реабилитация и возмещение вреда, причинённого незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс, не являются единым институтом. В защиту нашей позиции следует привести следующие аргументы.

Во-первых, само название главы 4 УПК РК подразумевает наличие двух самостоятельных институтов (в отличие, например, от УПК РФ, где глава 18 называется «Реабилитация», и где говорится, что в понятие реабилитации включается и право на возмещение вреда).

Во-вторых, в ч. 2 ст. 39 УПК РК говорится о том, что суд, орган уголовного преследования должны принять предусмотренные законом меры по реабилитации лица, указанного в ч. 1 данной нормы, и возмещению вреда, причинённого ему в результате незаконных действий органа, ведущего уголовный процесс.

Отсюда вывод: если реабилитированный не желает или по каким-либо причинам не может (например, в случае неразъяснения органом, ведущим уголовный процесс, такого права) воспользоваться правом на возмещение причинённого вреда, то в этом случае, независимо от волеизъявления реабилитированного, суд или орган уголовного преследования должны принять меры по возмещению вреда, причинённого реабилитированному.

Такой исход решения вопроса ограничивает свободу выбора реабилитированного. Попросту будет происходить «навязывание» такого права реабилитированному.

Результаты изучения уголовных дел показывают, что ни суд, ни, тем более, орган уголовного преследования этим вопросом никогда не занимались, то есть отсутствовала инициатива. Это и правильно, поскольку закон не возлагает на них такой обязанности. Данные органы обязаны лишь разъяснить такое право реабилитированному. Хотя по изученным уголовным делам выявлено, что такое право судом и органом уголовного преследования в подавляющем большинстве случаев не разъяснялось [38].

Кроме того, в этом случае нормы главы 4 УПК РК, касающиеся возмещения вреда, должны носить императивный (обязательный) характер. Как раз этого в уголовно-процессуальном законодательстве РК и нет.

Например, ст. 44 УПК РК основывается на принципе диспозитивности. Только ч. 1 данного положения носит императивный характер. Исполнение остальных трёх частей поставлено в зависимость от волеизъявления реабилитированного.

В-третьих, ст. 47 УПК РК предусматривает возможность возмещения вреда в исковом порядке, что и находит отражение в практике.

Поэтому утверждение о том, что возмещение вреда является элементом реабилитации и включается в данное понятие, некорректно, так как таким образом сама реабилитация определяется волеизъявлением реабилитированного.

Право на возмещение вреда реабилитированному гражданину будет существовать в гражданском праве и процессе самостоятельно, вне зависимости от реабилитации, так как возмещение вреда будет производиться по правилам гражданского судопроизводства. То есть реабилитированный может воспользоваться правом возмещения вреда и вне уголовного процесса.

В дополнение к этому необходимо ещё раз упомянуть ст. 47 УПК РК, где прямо сказано, что «если требование о реабилитации или возмещении вреда не удовлетворено, либо лицо не согласно с принятым решением, оно вправе обратиться в суд в порядке гражданского судопроизводства», что и подтверждает всё вышесказанное.

Более того, возмещение вреда существует и при производстве по уголовному делу, когда потерпевший заявил гражданский иск. При этом, естественно, возмещение вреда будет происходить вне зависимости от института реабилитации, так как нормы последней в данном случае вообще применяться не будут.

На наш взгляд, необходимо особое внимание уделить самому факту реабилитации, который, в свою очередь, будет основанием для реализации права на возмещение вреда как в уголовном процессе, так и в порядке гражданского судопроизводства.

Таким образом, мы считаем, что *реабилитация* — это самостоятельный институт уголовного процесса, заключающийся в официальном признании судом в установленном законом порядке невиновности лица либо вынесении прокурором, следователем, органом дознания соответствующего постановления о прекращении уголовного преследования по реабилитирующим основаниям и восстановлении для лица возможности осуществлять права и обязанности, предусмотренные законодательством РК. И при этом, конечно, осуществлять право на возмещение вреда, причинённого незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс.

Институт возмещения вреда, причинённого незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс, является также самостоятельным, и его суть - в том, что реабилитированный гражданин или его наследники в случае его смерти имеют право на возмещение материального и компенсацию

морального вреда, причинённого незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс.

Поэтому, на наш взгляд, в уголовно-процессуальном законодательстве РК необходимо закрепить само понятие «реабилитированный» - например, в ст. 7 УПК РК, где даётся толкование основных понятий, применяемых в УПК.

Так, реабилитированный - это лицо, в отношении которого уголовное дело прекращено органом уголовного преследования, или судом вынесен оправдательный приговор по реабилитирующим основаниям, указанным в ч. 1 ст. 39 УПК РК, и которому, в соответствии со ст. 42 УПК РК, разъяснено законное право на возмещение материального и компенсацию морального вреда, а также возмещение иного вреда, предусмотренного ст. 41 УПК РК. Определённый интерес представляют результаты проведённого анкетирования среди практикующих юристов.

Так, 55 % респондентов считают необходимым закрепить данное понятие в УПК РК, так как сегодня статус данного лица чётко не определён; 30 % считают, что такой необходимости нет, а 15 % затруднились с ответом [39].

Анализ результатов анкетирования позволяет сделать вывод о том, что данный вопрос является больше теоретическим, нежели практическим, и имеет смысл продолжить его дальнейшую разработку.

При этом необходимо, на наш взгляд, разграничить понятия полной и частичной реабилитации, так как теория уголовного процесса отражает различные взгляды учёных по этому вопросу, а в рамках монографии это требуется для определения круга лиц, имеющих право на возмещение вреда.

В теории уголовного процесса существуют две самые распространённые версии о содержании полной и частичной реабилитации. Одни учёные полагают, что реабилитация может быть только полной (например, Т. Т. Таджиев). Другие считают, что реабилитация может быть и частичной [40].

Мы придерживаемся последней точки зрения, так как, например, при осуждении виновного по статье УК РК менее тяжкой, чем та, по которой первоначально привлекался осужденный, не отрицается, что именно этот человек совершил уголовно наказуемое деяние. Естественно, говорить о полной реабилитации в данном случае нельзя. Можно лишь констатировать факт, что по первоначальному обвинению данный человек оправдан, но не полностью. Таким образом, гражданин может быть реабилитирован лишь частично.

В тех же случаях, когда обвинение полностью отвергается, либо провозглашается оправдательный приговор по пунктам, указанным в ч. 1 ст. 39 УПК РК, может идти речь о полной реабилитации. Казахстанским законодателем данное положение закреплено в ч. 2 ст. 40 УПК РК.

Интересен и вопрос об объёме возмещаемого вреда категориям, перечисленным в ч. 1 и ч. 2 ст. 40 УПК РК, который более подробно предлагается магистрантам рассмотреть на семинаре.

В принципе аналогичные проблемы обеспечения прав реабилитированных граждан имеются не только на территории Казахстана, но и стран СНГ.

На примере Российской Федерации рассмотрим основные проблемы обеспечения прав лиц, пострадавших от преступления.

Конституция Российской Федерации, как и Конституция Республики Казахстан гарантирует каждому право на возмещение государством вреда, причиненного незаконными действиями (или бездействием) органов государственной власти или их должностных лиц (статья 53) и обеспечивает реализацию этого права государственной, в том числе судебной защитой (статьи 45 и 46), которая предполагает не только формальное право обратиться в государственный орган или суд, но и наличие конкретных гарантий, которые позволяли бы реализовать его в полном объеме и обеспечить эффективное восстановление в правах.

Эффективное восстановление прав, нарушенных незаконным уголовным преследованием, является публично-правовой целью государства. С учетом принципа презумпции невиновности, по смыслу которого на гражданина не должны возлагаться дополнительные обременения при доказывании оснований и размера вреда, причиненного ему незаконным уголовным преследованием, реабилитированное лицо как более слабая сторона в отношениях с государством, не может ставиться в зависимость от произвольного решения государственного органа при решении вопроса о возмещении ему вреда, причиненного незаконными действиями (или бездействием) органов государственной власти или их должностных лиц.

Государство же обязано создавать процедурные условия для скорейшего определения размера причиненного вреда и его возмещения реабилитированному лицу. Такая правовая позиция сформулирована Конституционным Судом Российской Федерации в Постановлении от 2 марта 2010 года № 5-П.

По смыслу этой позиции, конституционно-правовые основы реабилитации лиц, подвергнутых незаконному уголовному преследованию, предполагают необходимость создания для нее специальных публично-правовых механизмов, упрощающих процедуру восстановления прав реабилитированных лиц, создающих для них повышенный режим государственно-правовой защиты. При этом правовые нормы, регулирующие процесс реабилитации, должны отвечать критериям ясности, недвусмысленности, непротиворечивости и исключать произвольное их толкование правоприменительными органами.

Между тем в РФ действующий порядок восстановления прав и свобод лиц, незаконно или необоснованно подвергнутых уголовному преследованию, и возмещения причиненного им вреда далеко не всегда отвечает вышеуказанному требованию. Институт реабилитации в действующей российской правовой системе представлен как комплексный и межотраслевой, включающий в себя нормы уголовно-процессуального, гражданского, трудового, жилищного, гражданско-процессуального,

бюджетного исполнительного и другого законодательства, которые не полностью согласуются между собой, содержат пробелы и коллизии, затрудняющие восстановление прав реабилитированных лиц.

Среди конституционно-правовых проблем реабилитации необходимо указать следующие:

1. Конституционный Суд Российской Федерации в указанном Постановлении от 2 марта 2010 года № 5-П признал нарушение федеральным законодателем правил законодательной техники при введении принципа иммунитета бюджетов, в результате чего в действующем правовом регулировании института реабилитации лиц, незаконно подвергнутых уголовному преследованию, возникла несогласованность между нормами УПК Российской Федерации, предусматривающими вынесение следователем и дознавателем постановления о производстве выплат реабилитированному лицу (статьи 134, 135), и нормами Бюджетного кодекса Российской Федерации, закрепляющими принцип иммунитета бюджетов и запрещающими обращение взысканий на средства бюджетов бюджетной системы Российской Федерации на основании актов, не являющихся судебными (статьи 239, 242.1). Данная несогласованность, порождающая на практике противоречивое правоприменение, нуждается в законодательном устранении.

2. В Государственной Думе Федерального Собрания Российской Федерации рассматривается два законопроекта [41], в которых предлагается разрешение судом в порядке, предусмотренном статьей 399 УПК РФ, вопроса о возмещении имущественного вреда лицам, реабилитированным в досудебном производстве по уголовному делу. Различия концепций законопроектов состоят в том, какую роль будет выполнять суд – формально санкционировать постановление следователя и дознавателя о выплатах, или определять размер этих выплат. Второе решение представляется более правильным, так как оно более отвечает принципам справедливого правосудия, состязательности и равноправия сторон, гарантируемым Конституцией Российской Федерации (статья 123, часть третья). Следователь или дознаватель, чьими действиями реабилитированному был причинен материальный ущерб, как сторона спора не должен определять размер компенсации этого ущерба, а суд, не может быть лишен полномочий, выслушав доводы сторон и изучив представленные доказательства, принять объективное решение по существу вопроса, а не формально утвердить принятое решение несудебных органов. Кроме того, данная процедура нуждается в гарантиях, обеспечивающих доведение до суда позиции органов, представляющих казну Российской Федерации, за счет которой возмещается ущерб.

3. В одном из законопроектов (№ 233211-5) предлагается изменить статью 139 УПК РФ с тем, чтобы вред, причиненный в уголовном судопроизводстве юридическим лицам, возмещался в порядке арбитражного судопроизводства. Такое решение в целом, заслуживает поддержки, так как судьи арбитражных судов более подготовлены для определения реального

ущерба, расходов будущего периода и упущенной выгоды, чем судьи, занимающиеся уголовными делами. Однако при этом необходимо обеспечивать конституционные требования, гарантирующие повышенный режим государственно-правовой защиты реабилитированным лицам на основе принципа равенства физических и юридических лиц.

В связи с этим необходимо не только освободить таких истцов (заявителей) от государственной пошлины (внеся соответствующие изменения в статью 333.7 Налогового кодекса Российской Федерации), но и предусмотреть освобождение таких истцов (заявителей) от возмещения денежных сумм, подлежащих выплате экспертам и свидетелям (для этого можно внести соответствующие изменения в статью 108 Арбитражного процессуального кодекса Российской Федерации).

4. Между положениями статей 1070 ГК РФ и 133 УПК РФ имеется коллизия при установлении вины как основания для компенсации ущерба реабилитированным лицам.³ Статья 133 УПК РФ (часть первая) закрепляет норму о том, что вред, причиненный гражданину в результате уголовного преследования, возмещается государством в полном объеме независимо от вины органа дознания, дознавателя, следователя, прокурора и суда. Как указал Конституционный Суд Российской Федерации, федеральный законодатель вправе, в целях обеспечения общеправового принципа справедливости и достижения баланса конституционно защищаемых ценностей и целей, непосредственно закрепить в законе ответственность независимо от вины должностных лиц органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда (Постановление от 25.01.2001 № 1-П). Согласно положениям части третьей статьи 133 УПК РФ, право на возмещение вреда в порядке, предусмотренном главой 18 УПК РФ («Реабилитация»), имеет также лицо, незаконно подвергнутое мерам процессуального принуждения в ходе производства по уголовному делу. Следовательно, указанные положения статьи 133 УПК РФ предусматривают возмещение независимо от вины органов расследования и суда вреда, причиненного как подозреваемым и обвиняемым, так и иным участникам уголовного процесса незаконными мерами принуждения в виде домашнего ареста, наложения ареста на имущество, отстранения от должности, залога, привода и т.д. Однако данные положения не согласуются с нормой, закрепленной в статье 1070 ГК РФ, в которой без вины указанных должностных лиц возмещаются лишь некоторые виды вреда, а именно – причиненного незаконным осуждением, привлечением к уголовной ответственности, заключением под стражу, подпиской о невыезде (часть первая). По смыслу части второй этой статьи, для возмещения иных видов вреда требуется наличие вины дознавателя, следователя, прокурора.

При этом вина судьи должна быть установлена лишь приговором суда. Таким образом, положения статьи 1070 ГК РФ сужают гарантии возмещения вреда, закрепленные в УПК РФ, и в своей взаимосвязи с положениями статьи 133 УПК РФ не отвечают требованиям определенности, ясности, недвусмысленности правовых норм и их согласованности в системе

действующего правового регулирования, соблюдение которых является конституционной обязанностью законодателя (постановления Конституционного Суда Российской Федерации от 6 апреля 2004 года N 7-П и от 31 мая 2005 года N 6-П).

По мнению К.Б. Калиновского, ответственность государства за вред, причиненный в сфере уголовного судопроизводства, должна иметь повышенный, по сравнению с частно-правовой сферой, уровень – и осуществляться вне зависимости от вины государственных органов и должностных лиц.

5. Глава 18 УПК Российской Федерации, регламентирующая институт реабилитации в уголовном процессе, не учитывает специфику реабилитации по делам частного обвинения, по которым уголовное преследование осуществляется потерпевшим – частным обвинителем, а обязанность возмещения вреда за его незаконные действия, по смыслу норм данной главы, возлагается на государство даже в тех случаях, когда суд выносит оправдательный приговор или постановление о прекращении дела. При этом прокурор, обычно не участвующий в деле частного обвинения, по прямому указанию части первой статьи 136 УПК Российской Федерации, приносит официальные извинения реабилитированному за причиненный вред.

Совершенно правильно считает К.Б. Калиновский, что частный обвинитель не должен быть устранен из процесса реабилитации по делам частного обвинения, а государство – в силу предписаний статьи 53 Конституции Российской Федерации – должно отвечать лишь за действия (бездействия) своих органов и должностных лиц. В связи с этим в УПК РФ необходимо отразить специфику реабилитации по делам частного обвинения.

6. Конституционный Суд Российской Федерации неоднократно подчеркивал в своих решениях (определения от 16 февраля 2006 года N 19-О, от 20 июня 2006 года N 270-О и от 18 июля 2006 года N 279-О; от 19 февраля 2009 N 109-О-О), что по смыслу положений главы 18 УПК Российской Федерации, возможна частичная реабилитация в случаях, когда лицо, в отношении которого было вынесено постановление (определение) о прекращении уголовного преследования по реабилитирующему основанию, одновременно было признано виновным в совершении какого-либо другого преступления. В таких ситуациях суд, исходя из обстоятельств конкретного уголовного дела и руководствуясь принципами справедливости и приоритета прав и свобод человека и гражданина, может принять решение о возмещении частично реабилитированному лицу вреда, если таковой был причинен в результате уголовного преследования по обвинению, не нашедшему подтверждения в ходе судебного разбирательства.

Между тем поступающие жалобы в Конституционный Суд Российской Федерации свидетельствуют о том, что суды общей юрисдикции в таких случаях нормы о реабилитации не применяют.[42] В связи с этим представляется целесообразным более четко закрепить в законе право лица на частичную реабилитацию [43].

Ещё одно направление, которое необходимо рассмотреть в лекции – это обеспечение прав лиц, непосредственно пострадавших от преступлений, в частности потерпевших.

Так, несмотря на факт провозглашения государством перед гражданами своей обязанности по возмещению вреда, причинённого преступлениями, фактически такую обязанность государство не выполняет в подавляющем большинстве случаев.

По вышеуказанным причинам в практике правоохранительных органов и теории уголовного процесса неминуемо встаёт вопрос о создании специальных государственных фондов, предназначение которых – обеспечение реализации права гражданина на возмещение вреда, причинённого преступлением, согласно ч. 3 ст. 12 УПК РК.

Идея создания подобных фондов не нова – она родилась более 40 лет назад. Сначала она была воплощена в жизнь в Англии и Новой Зеландии, затем — в Австралии, США, Канаде. Немного позднее и в европейских странах стали приниматься аналогичные законы.

В 1984 г. Советом Европы была принята Европейская Конвенция «О компенсации ущерба жертвам насильственных преступлений», которая вступила в силу 1 февраля 1988 г. [44] Это первый и практически единственный международный документ, в котором специально разработаны меры по защите прав и законных интересов потерпевших от преступлений.

Довольно глубоко многие вопросы, связанные с историей возникновения таких фондов, их развитием – в том числе и на основе зарубежного законодательства – рассмотрены в работах Л. В. Вавиловой, В. А. Азарова, В. Я. Понарина, О. Ведерниковой, А. Г. Мазалова, В. М. Савицкого [45].

Немаловажно, что впервые на территории СНГ попытка ввести в законодательство государственную компенсацию потерпевшим от преступлений была предпринята в Российской Федерации ещё в 1990-1991 гг. путём принятия закона «О собственности в РФ» [46]. Однако, как показало дальнейшее развитие событий, данному закону не суждено было стать действующим источником права по ряду причин. Во-первых, государство оказалось не в состоянии материально защитить имущественные интересы граждан [47]. В настоящее время разработка подобного закона в РФ по-прежнему находится в начальной стадии, несмотря на то, что с момента первой попытки его принятия прошло уже более 13 лет [48].

Что касается законодательства РК, есть все основания утверждать, что в обозримом будущем (в ближайшие 5-10 лет) такой фонд может быть создан. Такая мысль высказывалась автором лекции еще в 2005г.

Эти прогнозы основаны на следующих фактах.

Во-первых, несмотря на довольно низкие суммы компенсации морального вреда, выплачиваемые реабилитированным гражданам, компенсация всё же производится. Со временем, как мы думаем, количество реабилитированных, обратившихся в суд за компенсацией морального вреда,

будет расти - сегодня институт компенсации морального вреда находится на стадии становления.

Наши доводы подтверждаются и тем, что результаты изучения гражданских дел свидетельствуют об увеличении числа граждан, обращающихся в суд по такого рода искам. По-видимому, граждане стали больше верить в возможность реализации провозглашенных законодателем правовых норм - соответственно, сократился процент граждан, скептически настроенных по отношению к этому институту.

Во-вторых, каждый год в рамках Закона «О республиканском бюджете» и программы 45 «Резерв Правительства Республики Казахстан» выделяются средства на погашение удовлетворенных судами сумм компенсации материального и морального вреда.

В-третьих, в Казахстане регулярно с участием представителей ОБСЕ проходят научно-практические конференции по вопросам правоприменительной практики, в ходе которых изучается и успешно внедряется в казахстанскую практику опыт европейских государств [49].

Вообще, часто обсуждаются вопросы защиты граждан, соблюдения их законных прав и обязанностей.

В-четвертых, Казахстаном в 2009г решён вопрос о ратификации Международного Пакта о гражданских и политических правах, который ратифицировали более 150 стран мира [50].

Вышеперечисленные факты способствуют совершенствованию национального законодательства и дальнейшему развитию института компенсации материального и морального вреда.

Однако, на наш взгляд, все указанные мероприятия в большей мере воплотятся в жизнь при условии, если будет создана эффективная соответствующая нормативная база. Как раз эта проблема на сегодняшний день пока не решена. В этой связи необходимо разработать и принять соответствующий Закон РК, в котором в обязательном порядке должны быть отражены следующие моменты:

- цели и задачи специального государственного фонда;
- нормативное обеспечение данного закона;
- перечень субъектов, имеющих право на получение материальной компенсации от преступления и компенсацию морального вреда (в том числе и реабилитированные граждане);
- источники финансирования данного фонда;
- объём выплачиваемых денежных сумм;
- порядок выплаты компенсации;
- категории преступлений, по которым возможна компенсация вреда (на наш взгляд, целесообразно включить в данный перечень только преступления против личности (насильственные преступления));
- частные случаи денежных выплат (в данном случае имеется в виду компенсация вреда «производным» субъектам, например близким родственникам и др.);
- круг лиц, полномочных решать данный вопрос;

- сроки вступления закона в силу (имеется в виду срок, требуемый для накопления достаточных средств для финансового обеспечения реализации данного закона).

В этой связи мы не можем полностью согласиться с утверждением, что для решения данного вопроса необходимо принять несколько различных законодательных актов, имеющих отношение к данной проблеме. По нашему мнению, целесообразнее принять единый закон, который бы гарантировал права потерпевших от преступлений и права реабилитированных граждан. В нём можно закрепить все положения, о которых мы говорили, и нет необходимости принимать множественные законодательные акты (например, отдельно об источниках финансирования, о порядке выплат денежных сумм и т. д.), так как вероятны различного рода погрешности, разночтения и несоответствия.

В защиту вышесказанного приведём пример США: здесь существует специальный Закон от 12 октября 1984 г., предусматривающий целую систему оказания всесторонней поддержки жертвам преступлений, в том числе и финансовой помощи. Этот Закон с полным основанием считается историческим, не имеющим аналогов в мире¹.

Результаты проведённого нами исследования также подтвердили, что существует действительная необходимость создания фонда для подобных выплат. Так, более 70 % опрошенных практикующих юристов высказались за создание такого фонда, 15 % не считают его создание необходимым ввиду отсутствия на сегодняшний день соответствующей правовой базы, 15 % затруднились с ответом. Таким образом, при условии, что в Казахстане была бы эффективная нормативная база, число респондентов, поддерживающих создание фонда, составило бы более 85 %.

В целях совершенствования уголовно-процессуального законодательства РК представляется целесообразным одновременно с разработкой данного закона изменить и редакцию ч. 5 и ч. 7 ст. 75 УПК РК со ссылкой на данный закон, так как сегодня эти положения, в частности ч. 7, носят чисто декларативный характер.

В судебной практике РК не было ни одного прецедента выплаты компенсации на основании ч. 7 ст. 75 УПК РК.

Кроме того, изменить редакцию ч. 7 ст. 75 УПК РК автором предлагалось изменить еще в 2004-2005г. так как в РК введен мораторий на смертную казнь, и применение именно этого наказания служило на тот момент основанием для компенсации вреда потерпевшему. Никаких других оснований для подобных выплат не было. В частности, предлагалось предусмотреть в качестве основания для выплаты компенсации назначение наказания в виде пожизненного лишения свободы - мы считаем, вопрос об исключении смертной казни из законодательства РК решён, и это, скорее, вопрос времени. Если же законодатель решит пойти еще дальше в данном направлении, то, естественно, пожизненное лишение свободы станет не единственным, а одним из оснований для такого рода выплат. Именно в этой

связи, на наш взгляд, необходимо создать специальный государственный фонд.

Возможно, для финансового обеспечения реализации вновь принятого закона целесообразным было бы доходы, получаемые от штрафов, конфискации, конфискованных заложенных денежных средств, оплаты судебных издержек и т. д. определить в бюджете как целевые и направлять их непосредственно во вновь созданный специальный фонд.

Важную роль сыграет и введение в законодательство положения о том, что государственная компенсация вреда должна выплачиваться независимо от того, осужден преступник фактически или нет, поскольку процент нераскрытых преступлений довольно высок.

Таким образом, введение в действие соответствующего закона будет способствовать удовлетворению нужд потерпевших и реабилитированных; законодателем потерпевшим и реабилитированным будет уделяться должное внимание в уголовном процессе, и обвиняемый перестанет быть единственным объектом интереса законодателя — ведь многие десятилетия все внимание в уголовном процессе было сосредоточено на процессуальном положении обвиняемого, соблюдении его прав, тогда как права и интересы потерпевшего не затрагивались реформами уголовной политики.

В перспективе, таким образом, законодатель «повернётся лицом» к жертвам преступлений и реабилитированным гражданам подобно тому, как это происходит, например, в Англии и США, где защита и помощь жертвам преступлений, равно как и защита прочих конституционных прав человека — одна из важных составляющих государственной политики. Статьей 1 Конституции РК также закреплены эти обязанности государства.

На сегодняшний день, законодатель РК поступил несколько иначе. ч. 7 ст. 75 УПК РК Законом РК от 11 декабря 2009г № 230-4 изменена следующим образом.

Потерпевший, а в случае его смерти – его правопреемники имеют право на получение за счёт бюджетных средств денежной компенсации за имущественный вред, причинённый особо тяжким преступлением, если у осужденного за такое преступление отсутствует имущество, достаточное для возмещение причинённого этим преступлением ущерба. В этом случае вопрос о выплате за счёт бюджетных средств денежной компенсации разрешается судом, постановившим приговор, по заявлению потерпевшего либо его правопреемника. Потерпевший имеет право в указанных случаях на компенсацию ущерба в полном объёме, если ущерб не превышает ста пятидесяти месячных расчётных показателей. (ранее до 1000 месячных расчётных показателей)

Подводя итог необходимо констатировать, что институты реабилитации и возмещения вреда призваны обеспечить права лиц, пострадавших от незаконных действий органа, ведущего уголовный процесс и лиц, пострадавших от преступлений, выступают серьёзным инструментом для обеспечения прав и представляют собой надёжные гарантии со стороны

государства, но, одновременно, нуждаются в дальнейшем совершенствовании.

5. Производство по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних

Специфика дел о преступлениях несовершеннолетних определяется особенностями возрастного развития обвиняемых и значительной части свидетелей и потерпевших по этим делам.

Данному этапу возрастного развития присущи, в частности:

1. Недостаточность жизненного опыта в сочетании с тенденцией к поспешным обобщениям;
2. Склонность к подражанию;
3. Особая подверженность влиянию моды и воздействию (примеру) ближайшего окружения; особая роль группового общения;
4. Стремление показать самостоятельность, взрослость.
5. Стремление утвердить престиж, уважение к себе в среде, в которой подросток вращается;
6. Специфическая трактовка в ряде случаев понятий смелости, честности, товарищества;
7. Незавершенность развития системы навыков социального поведения и в этой связи ситуативность (подчинение складывающейся обстановки) многих поступков.

Знание возрастных особенностей несовершеннолетних необходимо следователю (прокурору, судье, адвокату, оперативному работнику) для того, чтобы

1. Правильно применять специализированные нормы закона, которые относятся к производству по этим делам;
2. Обеспечить выявление всех существенных обстоятельств дела (в т.ч. мотивов и причин деяния);
3. Тактически правильно осуществить следственные и судебные действия, в которых участвует несовершеннолетний.

Существенное значение для уголовного закона, уголовного судопроизводства, тактики следствия и судебного разбирательства по делам несовершеннолетних имеет свойственное подросткам подражание (копирование действий и поведения других лиц, особенно старших), повышенная внушаемость и податливость убеждению, уговорам, обещаниям, угрозам.

Принимая во внимание все эти моменты уголовный закон:

- 1) устанавливает возрастные «пороги» уголовной ответственности;
- 2) устанавливает более узкие границы уголовной ответственности несовершеннолетних, нежели взрослых лиц, за совершение некоторых деяний (согласно ст.15 УК РК за совершение 20 преступлений уголовная ответственность наступает с 14 лет, например, убийство (ст.96), умышленное причинение тяжкого вреда здоровью (ст.103), умышленное причинение средней тяжести вреда здоровью при отягчающих обстоятельствах (ст.104), изнасилование (ст.120), насильственные действия сексуального характера

(ст.121), похищение человека (ст.125), кража (ст.175), грабеж (ст.178), разбой (ст.179), вымогательство (ст.181) и т.д.

3) Ограничивает максимальное наказание, которое может быть назначено несовершеннолетнему. Согласно ч.7 ст.79 лишение свободы несовершеннолетним осужденным может быть назначено на срок не свыше 10-ти лет, а за убийство при отягчающих обстоятельствах - 12 лет.

4) Запрещает применение к несовершеннолетним некоторых видов уголовного наказания, например, смертной казни, ограничение свободы, (ограничение по военной службе, содержание в дисциплинарной воинской части связаны с призывным возрастом) - см. ст.79 УК РК. Лицам, впервые совершившим преступления небольшой тяжести в возрасте от 14 до 16 лет, лишение свободы не назначается.

5) Предусматривает основания условно-досрочного освобождения от отбывания наказания. Так, согласно ст.84 УК РК условно-досрочное освобождение от отбывания наказания может быть применено к лицам, осужденным к лишению свободы или исправительным работам за совершение преступления в несовершеннолетнем возрасте, после фактического отбытия.

а) Не менее 1/4 наказания, назначенного судом за преступления небольшой или средней тяжести;

б) Не менее одной трети срока наказания, назначенного судом за тяжкое преступление (тяжкими преступлениями признаются умышленные деяния, за совершение которых максимальное наказание не превышает 12 лет лишения свободы, ст.10 ч.4 УК РК).

в) Не менее половины срока наказания, назначенного судом за особо тяжкое преступление (особо тяжкими преступлениями признаются умышленные деяния, за совершение которых предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок свыше 12-ти лет или смертной казни, ст.10 ч.5 УК РК).

г) Не менее 2/3 (двух третей) наказания, назначенного судом за особо тяжкое преступление, сопряженное с посягательством на жизнь человека

За последние 10-15 лет, особенно с принятием нового УПК РК, который вступил в законную силу с 1 января 1998 года, уголовно-процессуальное законодательство по делам несовершеннолетних совершенствовалось.

Понятие особого порядка производства по делам несовершеннолетних. Международные стандарты в этой области

Особый порядок производства применяется к подозреваемым и обвиняемым (в том числе подсудимым), не достигшим к моменту совершения преступления 18-летнего возраста (ч. 1 ст. 480 УПК).

Он не представляет собой какой-либо особой самостоятельной процедуры, которая бы в корне отличалась от общего порядка производства по уголовным делам.

Это общий порядок процесса, снабженный дополнительными гарантиями прав и законных интересов несовершеннолетних. Все эти

гарантии исходят из необходимости оказания помощи лицу, которое из-за возрастных особенностей самостоятельно еще не в состоянии полноценно защищать свои права и интересы в уголовном процессе.

Однако если к моменту рассмотрения уголовного дела это лицо достигло совершеннолетия, то применение в отношении его многих процессуальных гарантий, рассчитанных именно на положение несовершеннолетнего, теряет смысл. В частности, заканчивается, как правило, участие в деле законного представителя, прекращает быть обязательным участие защитника, меняются условия применения к обвиняемому мер пресечения, порядок вызова к прокурору, следователю, дознавателю или в суд, правила его допроса и т. д.

Вместе с тем представляется, что обстоятельства, связанные с причинами и условиями совершения данным лицом преступления в бытность его несовершеннолетним, влиянием на него в этот период времени старших по возрасту лиц, должны устанавливаться так, как этого требуют нормы особого порядка производства в отношении несовершеннолетних, ибо это имеет значение для определения оснований и меры уголовной ответственности как данного лица, так и взрослых, вовлекших его в преступную деятельность.

Кроме того, следует иметь в виду, что применение особенностей производства по делам несовершеннолетних продолжается при принятии судом решения о распространении на лиц в возрасте от 18 до 20 лет содержащихся в уголовном законе положений об особенностях уголовной ответственности несовершеннолетних (ст. 87 УК).

Применительно к порядку уголовного судопроизводства для несовершеннолетних существуют рекомендательные международно-правовые нормы, закрепленные в таком авторитетном документе, как Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила), которые были приняты Резолюцией № 40/33 Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 10.12.85 г.

Казахстанское законодательство, регулирующее производство по делам несовершеннолетних, в полной мере учитывает эти общепризнанные международно-правовые нормы.

Глава 56 устанавливает порядок производства об уголовных правонарушениях несовершеннолетних.

Однако не распространяется данный порядок на случаи, когда в одно производство объединены дела о нескольких преступлениях, часть которых совершена лицом после достижения им 18 лет,

Согласно ч.2 ст.191 УПК по всем уголовным делам о преступлениях, совершенных несовершеннолетними производство предварительного следствия обязательно. Подследственность уголовных дел несовершеннолетних определяется по характеру совершенного преступления

и может производиться следователями Комитета национальной безопасности, органов внутренних дел и финансовой полиции.

Органы дознания по делам о преступлениях несовершеннолетних, согласно ст.200 УПК РК, вправе производить неотложные следственные действия по установлению и закреплению следов преступления и по выполнению неотложных следственных действий, но не позднее пяти суток со дня возбуждения дела, орган дознания обязан передать дело следователю, письменно уведомить об этом прокурора в течении 24 часов (ч.2 ст.200 УПК).

После передачи дела следователю, орган дознания может производить по нему следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия только по поручению следователя (ч.3 ст.200 УПК).

По делам о преступлениях несовершеннолетних, предусмотренных ст.285 УПК, предварительное следствие проводится органами дознания. (ст.288 УПК)

Расширенный предмет доказывания по делам о преступлениях несовершеннолетних.

Предмет доказывания помимо обстоятельств указанных в ст.113 УПК, дополнительно включает следующие обстоятельства (ст.531):

1. возраст,
2. условия жизни и воспитания.
3. степень
  - а) интеллектуального
  - б) волевого
  - в) психического развития

Особенности:

- а) характера,
- б) темперамента;

Потребности и интересы;

4. влияние на несовершеннолетнего взрослых лиц и других несовершеннолетних.

3. Важной особенностью производства по делам несовершеннолетних является обязательное участие защитника (ст.ст.67 ч.2 и 536 ч.1 УПК).

Защитник допускается с момента первого допроса несовершеннолетнего в качестве подозреваемого или обвиняемого, а в случае задержания или ареста до предъявления обвинения - с момента задержания либо содержание под стражей.

Если несовершеннолетний подозреваемый, обвиняемый либо их законный представитель не заключили соглашение с адвокатом, следователь, прокурор или суд должны обеспечить участие защитника по делу (ч.3 ст.536 УПК). Орган, ведущий уголовный процесс, в силу части 2 статьи 73 УПК не должен принимать отказ несовершеннолетнего от защитника, независимо от мотивов такого отказа.

Если подозреваемый, обвиняемый, подсудимый достиг

совершеннолетия к моменту расследования или рассмотрения дела в суде, то орган, ведущий уголовный процесс, вправе принять его отказ от защитника с точным соблюдением требований статьи 73 УПК.

Органы уголовного преследования и суды в соответствии с требованиями ч. 3 ст. 13 Конституции РК и ст. 28 УПК во всех случаях должны обеспечить право несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, подсудимого на получение квалифицированной юридической помощи.

Если в ходе предварительного расследования право несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого на защиту было нарушено, судам при оценке доказательств, собранных с нарушением законности и принципов судопроизводства, и при наличии предусмотренных законом оснований признавать соответствующие материалы дела не имеющими силы доказательств.

Нарушение требования об обязательном участии защитника по делам несовершеннолетних рассматривается в силу ст.415 ч.3 п.4 УПК РК как существенное нарушение уголовно-процессуального закона и приговор в этом случае подлежит отмене.

4. К особенностям производства по делам о преступлениях несовершеннолетних относится обязательное участие в деле законных представителей несовершеннолетнего — самостоятельных участников УСП, осуществляющих функцию защиты интересов представляемого лица и личных интересов.

Участие защитника в деле не освобождает органы предварительного расследования и суд от обязанности привлечь к участию в деле законного представителя несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, подсудимого.

Общепринято, что права и обязанности представителя какого-либо участника судопроизводства идентичны по содержанию правам и обязанностям самого представляемого лица.

Законными представителями несовершеннолетних могут быть лишь лица, перечисленные в пункте 13 статьи 7 УПК. Согласно п. 13 ст.7 УПК законными представителями являются — родители, усыновители, опекуны, попечители П., О., а также представители организаций и лиц, на попечении или иждивении которых находится П.,О.

Если несовершеннолетний не имеет родителей и проживает один или у лица, которое его содержало, но не было назначено надлежащим образом его опекуном или попечителем, то в соответствии с частью первой статьи 487 УПК к участию в деле в обязательном порядке должны быть привлечены представители органа опеки и попечительства.

Законный представитель или представитель органа опеки и попечительства должен быть допущен к участию в деле с момента первого допроса несовершеннолетнего в качестве подозреваемого или обвиняемого, о чем следователем выносится постановление с разъяснением прав, предусмотренных УПК.

Факты родства, осуществления опеки и попечительства, нахождения на иждивении должны быть подтверждены в установленном законом порядке.

Орган, ведущий уголовный процесс, вправе привлекать законного представителя для реализации им своих процессуальных прав к участию во всех процессуальных действиях, совершаемых с участием несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого.

При выполнении одним из законных представителей несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, подсудимого функций защитника, орган, ведущий уголовный процесс, должен привлечь к участию в деле другого его законного представителя, а при отсутствии такового обеспечить обязательное участие представителя органа опеки и попечительства.

Органу, ведущему уголовный процесс, следует иметь в виду, что с момента достижения лицом совершеннолетия, функция законного представителя прекращается, о чем органом уголовного преследования выносится постановление, а судом делается соответствующая запись в протоколе судебного заседания. В таком случае лица, ранее выступавшие законными представителями, с их согласия могут быть допрошены в качестве свидетелей по вопросам психологической характеристики личности, а также условий жизни и воспитания несовершеннолетнего.

Обстоятельствами, влекущими недопущение или отстранение законного представителя от участия в деле, могут быть такие:

- недееспособность;
- совершение им действий, могущих повлечь неблагоприятные последствия для ребенка (например, злоупотребление своими правами, невыполнение своих обязанностей, разглашение данных ПС, оказание психологического давления на ребенка с целью изменения им своих показаний, склонение к даче ложных показаний, умышленное затягивание ознакомления с делом и т.д.)

Злоупотребление законного представителя своими правами может повлечь лишение его этих прав, о чем следователь должен вынести мотивированное постановление.

При объявлении об окончании предварительного следствия и предъявлении материалов дела несовершеннолетнему для ознакомления могут присутствовать законные представители несовершеннолетнего (родители, усыновители, опекуны, попечители подозреваемого, обвиняемого, а также представители организаций и лиц, на попечении или иждивении которых находятся обвиняемый, подозреваемый) (ст.7 п.22 УПК).

5. При решении вопроса о применении меры пресечения в отношении несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого в каждом случае должна обсуждаться возможность избрания такой меры как передача несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого под присмотр.

Согласно ст.147 УПК отдача несовершеннолетнего под присмотр родителей, опекунов, попечителей или других заслуживающих доверие лиц, а также администрации специального детского учреждения, в котором он

находится, состоит в принятии на себя кем-либо из указанных лиц письменного обязательства обеспечить надлежащее поведение несовершеннолетнего и его явку по вызову органа, ведущего уголовный процесс.

Вызов несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых к следователю или в суд осуществляется через родителей или других законных представителей, при их отсутствии - через органы опеки и попечительства (ч.1 ст.484 УПК).

Несовершеннолетний, содержащийся в специальном детском учреждении либо под стражей, - через администрацию мест его содержания (ч.2 ст.484 УПК).

6. Важной особенностью производства по делам несовершеннолетних является исключительность применения задержания и содержание под стражей лишь в исключительных случаях при совершении тяжкого или особо тяжкого преступления, по основаниям указанным в ст.ст. 128, 147 УПК РК

Срок содержания под стражей на стадии досудебного расследования, установленный ст.151 УПК РК, может быть продлен на срок не более чем до шести месяцев.

О задержании, аресте или продлении срока содержания под стражей немедленно ставятся в известность родители несовершеннолетнего или другие его законные представители, а при их отсутствии - близкие родственники

Следует обратить внимание на особые гарантии охраны и соблюдения прав несовершеннолетних— при исключительных обстоятельствах, когда это диктуется особым характером дела, в целях надлежащего обеспечения соблюдения тайны первоначального этапа следствия с санкции прокурора уведомление родственников совершеннолетних задержанных и арестованных может не производиться в течении 72 часов, 10 суток).

7. К особенностям производства по делам несовершеннолетних можно отнести процессуальный порядок допроса

допрос несовершеннолетнего подозреваемого проводится в обычном порядке в присутствии защитника, законного представителя, а при необходимости - психолога, педагога.

Допрос несовершеннолетнего подозреваемого обвиняемого производится в дневное время суток и не может продолжаться без перерыва более двух часов, а в общей сложности - не более 4-х часов в день. В случаях явного утомления несовершеннолетнего допрос должен быть прерван и до истечения этого времени.

Невыполнение этих требований закона, а также допрос несовершеннолетнего в качестве свидетеля, при наличии достаточных оснований подозревать его в совершении преступления либо предъявить ему обвинение, может повлечь признание показаний несовершеннолетнего недопустимым доказательством.

8. При производстве процессуальных действий с участием несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, не достигшего 16-

летнего возраста, а также достигшего этого возраста, но имеющего признаки отсталости в психическом развитии, участие педагога или психолога обязательно .

По делам о преступлениях несовершеннолетних, достигших 16-летнего возраста, педагог или психолог допускаются к участию в деле по усмотрению следователя, суда либо по ходатайству защитника, законного представителя.

Участвующего при производстве процессуальных действий педагога или психолога следует расценивать как специалиста - лицо, обладающее специальными знаниями в области педагогики и психологии несовершеннолетних, владеющее профессиональными навыками работы с подростками и имеющее опыт такой работы.

Основная функция педагога на допросе состоит в установлении контакта с несовершеннолетним, в педагогически правильной постановке вопросов, в обеспечении оптимального эмоционального состояния допрашиваемого. Помощь педагога может быть использована при составлении протокола следственного действия для тщательной фиксации особенностей речи допрашиваемого.

Если педагог, психолог при допросе несовершеннолетнего обвиняемого (подозреваемого) обеспечивают правильный подход к нему и содействуют установлению контакта, то задачи состоят в обеспечении права на защиту, в выявлении обстоятельств, устранивающих или смягчающих ответственность. Как педагог (психолог), так и адвокат должны обеспечивать не только выяснение истины по делу, но и помогать выяснению причин и условий, вызвавших правонарушения, и уже в ходе судопроизводства содействовать перевоспитанию несовершеннолетнего, совершившего преступление.

9. Выделение в отдельное производство уголовного дела в отношении несовершеннолетнего

Уголовное дело в отношении несовершеннолетнего, участвовавшего в совершении преступления вместе со взрослым, как правило, выделяется в отдельное производство. Однако такое выделение уголовного дела допускается при одном важном условии, если это не отразится на всесторонности и объективности предварительного расследования и разрешения уголовного дела. Как правило, выделение невозможно, если несовершеннолетний являлся исполнителем, организатором либо подстрекателем преступления, активно участвовал во всех эпизодах преступной деятельности взрослых.

В деле, выделенном в отдельное производство, должны содержаться подлинники или заверенные прокурором, следователем или дознавателем копии процессуальных документов, имеющих значение для данного уголовного дела. В подлинниках обычно хранятся материалы, характеризующие личность несовершеннолетнего, условия его жизни и воспитания, а также документы о его возрасте.

Следует обратить внимание на особые гарантии охраны и соблюдения прав несовершеннолетних - при исключительных обстоятельствах, когда это

диктуется особым характером дела, в целях надлежащего обеспечения соблюдения тайны первоначального этапа следствия с санкции прокурора уведомление родственников совершеннолетних задержанных и арестованных может не производиться в течении 72 часов, 10 суток).

Пайдаланылган адабияттер тізімі \ Список использованной литературы:

1. Головкин Л. В. Новая роль судьи при производстве полицейского расследования в уголовном процессе постсоветских государств: Экспертное заключение. Подготовлено специально для II Экспертного форума БДИПЧ ОБСЕ по уголовному правосудию для Центральной Азии (15-4 октября 2009 г., Иссык-Куль, Кыргызстан)//Фонд кафедры уголовного процесса..
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 года. Утверждена Указом Президента РК от 24 августа 2009 г.// Казахстанская правда. 2009. 27 авг.
3. Канафин Д. К. Понятие и дифференциация процессуальной формы уголовного судопроизводства: Учеб. пос. — Алматы, 1998.
4. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: В 14 т. — М.; Л., 1934. Т. 1. С. 224.
5. Калинин М. И. О социалистической законности и современность. — М., 1975.
6. Рахунов Р. Д. О юридических гарантиях независимости судей в советском уголовном процессе //Советское государство и право. — 1968. — № 4.
7. Элькин П. С. Сущность советского уголовно-процессуального права и процесса. — М., 1982.
8. Тукиев А. С. Заочное уголовное судопроизводство: Монография. — Караганда, 2007.
9. Строгович М. С. Уголовно-процессуальная форма и обеспечение прав обвиняемого // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. — Воронеж, 1979. — С. 83-92.
10. Стецовский Ю. И. О заочном производстве // Судебная власть. — М., 1999.
11. Элькин П. С. Сущность советского уголовно-процессуального права и процесса. — М., 1982.
12. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. — М., 1981.
13. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР / Под. ред. В. М. Лебедева, В. П. Божьева). — М. 1995.
14. Гуляев А. Единый порядок предполагает дифференциацию // Социалистическая законность. — 1975. — № 3. — С. 64-65.
15. Бектасова А. С., Жамиева Р. М. Проблемы единства и дифференциации уголовно-процессуальной формы // Государство и право в Республике Казахстан: проблемы взаимодействия и развития: Мат-лы регион. науч.-практ. конф. — Караганда, 2002. — С. 270-273.
16. Бычкова С. Ф. Развитие уголовного процесса Республики Казахстан // journal.zakon.kz 2006 г.
17. Кипнис Н. М. Надзорное производство: «вещь в себе» или «вещь для нас»// Права человека: практика Европейского Суда по правам человека. — 2007. — № 3 (12) — С. 47-48.

18. Головкин Л.В. Новая роль судьи при производстве полицейского расследования в уголовном процессе постсоветских государств: Экспертное заключение. Подготовлено специально для II Экспертного форума БДИПЧ ОБСЕ по уголовному правосудию для Центральной Азии (15-17 октября 2009 г., Иссык-Куль, Кыргызстан//Фонд кафедры уголовного процесса.
19. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Под общей ред. П. Е. Недбайло и В. Н. Горшнева. — М., 1976.
20. Добровольская Т. Н., Элькин П. С. Принципиальное единство уголовно-процессуальной формы — важная гарантия законности правосудия и прав личности // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе. — 1977. — № 2. — С. 3-9.
21. Любишкин Д. Е. Упрощенные судебные производства в уголовно-процессуальном законодательстве государств на постсоветском пространстве//Опубликовано adm в Ср, 08/09/2010 - 17:38 Уголовная юстиция: связь времен: Мат-лы МАСП // www.iaaj.net/node/625
22. Жигулич В. С. Сокращенная форма судебного разбирательства в уголовном процессе Республики Беларусь // Стратегии уголовного судопроизводства: Мат-лы междунаро. науч. конф., посвященной 160-летней годовщине со дня рождения И. Я. Фойницкого — СПб., 2007// http://www.iaaj.net/1_oldmasp/modules.php?name=Pages&go=page&pid=232
23. Курдова А.В. Практика применения ускоренного порядка рассмотрения уголовных дел судом в УПК РА (сравнительно-правовой анализ с законодательствами ряда европейских стран, СНГ, США) // Вектор науки ТГУ. 2009. № 4(7). С. 41 – 42.
24. Зайцева Л.Л. Сравнительный анализ реформирования уголовного судопроизводства Беларуси и России // Эволюция уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве: Материалы международной науч.-практ. конф. Киев, 2006 // http://www.iaaj.net/1_oldmasp/modules.php?name=Pages&go=page&pid=76
25. Жигулич В.С. Сокращенная форма судебного разбирательства в уголовном процессе республики Беларусь // Материалы между. науч. конф., посвященной 160-летней годовщине со дня рождения И.Я. Фойницкого «Стратегии уголовного судопроизводства», 11 – 12 октября 2007 г., СПб., 2007 // http://www.iaaj.net/1_oldmasp/modules.php?name=Pages&go=page&pid=232
26. Жигулич В.С. Сокращенное судебное разбирательство в уголовном процессе России и Беларуси // http://www.plusgarantiya.ru/doc/ug_pd/03zgiguli4.doc
27. Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Я. Сухарев; редкол.: М. М. Богуславский и др.: 2-е изд. доп. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. С. 160.
28. Таджиев Т. Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Ташкент, 1991. С. 14; Безлепкин Б. Т. Вопросы реабилитации на предварительном следствии в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1972; Савицкий В. М. По

- поводу уголовно-процессуальных гарантий прав невиновного на реабилитацию // Советское государство и право. — 1965. — № 9. — С. 48-56; Добровольская Т. Н., Зинькевич В. В. Институт реабилитации — надежная гарантия охраны прав личности в советском уголовном судопроизводстве: Межвуз. сб. науч. тр. — Свердловск, 1989. — С. 113-118; Касумов И. С. Последствия реабилитации по советскому праву. — Баку: ЭЛМ, 1991. С. 113; Эдилян А. Г. Реабилитация в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1989; Химичёва О. В. Институт реабилитации в уголовном судопроизводстве // Закон и право. — 2004. — № 1. — С. 41-43.
29. Жалыбин С. М. Теоретические и методологические проблемы обеспечения прав человека при уголовном преследовании: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Астана, 2003; Толеубекова Б. Х. Уголовно-процессуальное право РК. Часть общая: Учебник. — Алматы: «Баспа», 1998. С. 205.
30. Юридический словарь / Под ред. П. И. Кудрявцева. — М.: Юрид. лит., 1956. С. 317; Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Я. Сухарев; редкол.: М. М. Богуславский и др.: 2-е изд. доп. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. С. 57; Ефимов Е. Правовые вопросы восстановления трудового стажа реабилитированным гражданам // Социалистическая законность. — 1964. — № 9. — С. 42-46.
31. Безлепкин Б. Т. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный). — М.: ООО «ВИТРЭМ», 2002. С. 11; Бачурин С. Н., Бачурин Н. И. Определение размера компенсации морального вреда в денежной форме реабилитированным в уголовном процессе Республики Казахстан // Фемида. — 2002. — № 4. С. 43.
32. Безлепкин Б. Т. Конституционные права граждан на возмещение имущественного вреда, причиненного судебными органами // Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. — Саратов: Саратовский университет, 1981. С. 82-86.
33. Шилов Н. Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии. — Ашхабад, 1981. С. 16.
34. Толеубекова Б. Х. Уголовно-процессуальное право РК. Часть общая: Учебник. — Алматы: «Баспа», 1998. С. 205; Уголовно-процессуальное право РК. Часть общая: Академический курс / Под ред. Б. Х. Толеубековой. — Алматы, 2004. Кн. 2. С. 3; Жалыбин С. М. Теоретические и методологические проблемы обеспечения прав человека при уголовном преследовании: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Астана, 2003. С. 80-89.
35. Гуляев А. П. Правовая регламентация реабилитации в уголовном процессе // Вестник Академии права и управления. — 2003. — № 3. С. 17.
36. Булатов Б. Б. Государственное принуждение в уголовном судопроизводстве: Монография. — Омск: Омская академия МВД России, 2003. С. 279-280.
37. Никишкин К. С. Возмещение морального ущерба реабилитированному гражданину в советском уголовном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1991. С. 65.

38. Архив УКПС и СУ при прокуратуре Карагандинской области за 1997-2007 гг.
39. Бачурин С. Н. Устранение последствий морального вреда в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан: Дис. ... канд. юрид. наук. — Караганда, 2006.
40. Алексеев Н. С., Лукашевич В. З. Ленинские идеи в советском уголовном процессе. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. С. 129; Ильютченко Н. В. Возмещение ущерба, причинённого личности в уголовном процессе незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1995. С. 48.
41. Принцип эффективности судебной защиты многократно подтверждался Конституционным Судом Российской Федерации в постановлениях от 14 июля 2005 года N 9-П, от 26 декабря 2005 года N 14-П и от 25 марта 2008 года N 6-П и др. ; Проект Федерального закона Российской Федерации № 217060-5 «О внесении изменений в статьи 135, 137 и 396 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (Об уточнении порядка возмещения за счет средств федерального бюджета вреда, причиненного гражданину в результате уголовного преследования), принят в первом чтении 9 октября 2009 года. Официальный сайт Государственной Думы Российской Федерации. <http://www.duma.gov.ru/faces/lawsearch/gointer.jsp?c=217060-5> ; 2) Проект Федерального закона Российской Федерации № 233211-5 «О внесении изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации и статью 1070 части второй Гражданского кодекса Российской Федерации». Официальный сайт Государственной Думы Российской Федерации. <http://www.duma.gov.ru/faces/lawsearch/gointra.jsp?c=233211-5>
42. Так, гражданину Ф. на основании ст. 1070 ГК было отказано в возмещении вреда, причиненного незаконным обыском. См.: Дело № 10996/15-01/09 // Архив Конституционного Суда РФ. 2010
43. Калиновский К.Б. Конституционно-правовые проблемы реабилитации лиц, незаконно подвергнутых уголовному преследованию в российском уголовном процессе. // Уголовно-процессуальное законодательство в современных условиях: проблемы теории и практики. Сб. статей. / Ред. колл. В.И. Качалов, О.В. Качалова, Т.Ф.Моисеева. М.: Волтерс Клувер, 2010. С. 43-48.
44. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. — М.: Изд. МНИМП, 1998. С. 160-165.
45. Вавилова Л. В. Организационно-правовые проблемы защиты жертв преступлений (по материалам зарубежной практики): Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1995; Азаров В. А. Возмещение материального ущерба от преступлений из специального государственного фонда // Специфика правового регулирования в период социально-экономических отношений: Сб. науч. тр. - Омск, 1996. — С. 127-132; Понарин В. Я. Производство по гражданскому иску при расследовании уголовного дела: Дис. ... канд. юрид. наук. - Воронеж, 1975. С. 37-44; Мазалов А. Г., Савицкий В. М. Нерешённая

проблема возмещения вреда потерпевшему от преступления // Правоведение. — 1977. — № 3. С. 47.

46. Анохин Ю. В. Теоретические подходы к проблеме возмещения материального и морального вреда лицу, потерпевшему от убийства // Подходы к решению проблем законодательства и правоприменения: Межвузов. сб. науч. тр. адъюнктов, соискателей, слушателей. — Омск: Омский юрид. институт, 1997. Вып. 2. С. 64.

47. Азаров В. А. Возмещение материального ущерба от преступлений из специального государственного фонда // Специфика правового регулирования в период социально-экономических отношений: Сб. науч. тр. — Омск, 1996. С. 131.

48. Щерба С. П. Реализация прав потерпевших в уголовном процессе // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Мат-лы международ. науч.-практ. конф. — Алматы: Фирма «Киік», 2003. — С. 83-84.

49. Рогов И. И. Перспективы развития уголовного судопроизводства в контексте Концепции правовой политики Республики Казахстан // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Мат-лы международ. науч.-практ. конф. — Алматы: Фирма «Киік», 2003. С. 20;

Юрченко Р. Н. Принцип состязательности и равенство прав участников процесса. Перспективы развития уголовного судопроизводства в контексте Концепции правовой политики Республики Казахстан // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Мат-лы международ. науч.-практ. конф. — Алматы: Фирма «Киік», 2003. С. 34; Ахпанов А. Н. Реализация принципа состязательности на досудебных стадиях уголовного процесса // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Мат-лы международ. науч.-практ. конф. — Алматы: Фирма «Киік», 2003. С. 63.

50. Стаберок Джеральд. Международные стандарты в области справедливого уголовного процесса // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Мат-лы международ. науч.-практ. конф. - Алматы: Фирма «Киік», 2003. С. 44.

Учебное издание

Едресов С.А. Кадацкий С.Н.

ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ
ОҚУ ҚҰРАЛЫ

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ УГОЛОВНО-
ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

ISBN 978-601-7931-74-2

Печатается в авторской редакции

Подписано в печать 20.12.2022 г. Формат 60x84 ¹/₁₆
Бумага офсетная. Печать ризография. Объем 6 п.л.
Тираж 30 экз.

Отпечатано в типографии
Костанайской академии МВД РК им. Ш. Кабылбаева
г. Костанай, пр. Абая, 11.
